

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет «Запорізька політехніка»

Методичні вказівки до семінарських занять
і самостійної роботи

з дисципліни

«Зіставне й типологічне мовознавство»

здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня
спеціальності 035 Філологія
освітньої програми «035.041 Германські мови та літератури (переклад
включно), перша – англійська»

Частина 1

2022

Методичні вказівки до семінарських занять і самостійної роботи з дисципліни «Зіставне і типологічне мовознавство» для здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня спеціальності 035 Філологія освітньої програми «035.041 Германські мови та літератури (переклад включно), перша – англійська». Частина 1 / Укл.: Хавкіна О.М. – Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2022. – 77 с.

Укладач: Хавкіна О.М., к.філол.н., доцент,

Рецензент: Підгорна А.Б., к.філол.н., доцент

Відповідальний за випуск: Хавкіна О.М., к.філол.н., доцент

Затверджено
на засіданні кафедри теорії
та практики перекладу
Протокол № 8 від
01.06.2022 р.

Рекомендовано до видання
НМК ГФ
Протокол № 8 від
12.05.2022 р.

ЗМІСТ

Передмова	4
Семінарське заняття № 1.	
Історія зіставного мовознавства.....	6
Семінарське заняття № 2.	
Мовний тип і тип у мові. Типологічні класифікації мов.	15
Семінарське заняття 3.	
Фонетико-фонологічні системи мов	25
Семінарське заняття 4.	
Граматичні категорії в морфологічних системах мов	40
Частина 2	

Передмова

Пропоновані методичні вказівки було розроблено спеціально для студентів-магістрантів (усіх форм навчання) 1 курсу НУ «Запорізька політехніка», які навчаються відповідно до державного освітнього стандарту спеціальності 035 Філологія, за напрямом підготовки 035.041 Філологія «Германські мови та літератури (переклад включно), перша – англійська». Перелік тем і питань семінарських занять та матеріал для підготовки до них було укладено з метою ознайомлення майбутніх фахівців із перекладу з основними поняттями контрастивного мовознавства, з сучасними методиками контрастивних досліджень і аналізу найсуттєвіших спільних і відмінних ознак мов світу на всіх рівнях їхньої структури (фонетико-фонематичному, лексико-семантичному, дериваційному, граматичному, синтаксичному, фразеологічному, стилістичному тощо).

Завданнями, спрямованими на досягнення поставленої мети, є:

- ознайомити студентів із термінами та поняттями курсу;
- з'ясувати найосновніші подібності і відмінності між мовами світу (на усіх мовних рівнях), розкриваючи їх причини, виявити міжмовні відповідності і лакуни;
- схарактеризувати типові для зіставлюваних мов тенденції;
- визначити труднощі у навчанні нерідної мови, а також межі застосування зіставлення як прийому навчання нерідної мови;
- познайомити магістрантів із основними лінгвістичними напрямками і школами, що проводять зіставні дослідження мов світу, проаналізувати основні підходи, принципи та методики зіставних досліджень.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен отримати такі **загальні компетентності**:

ЗК-1. Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово.

ЗК-2. Здатність бути критичним і самокритичним.

ЗК-3. Здатність до пошуку, опрацювання та аналізу інформації з різних джерел.

ЗК-4. Уміння виявляти, ставити та вирішувати проблеми.

ЗК-7. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.

ЗК-11. Здатність проведення досліджень на належному рівні.

ЗК-12. Здатність генерувати нові ідеї (креативність).

По завершенню курсу в арсеналі магістранта повинні бути наступні **фахові компетентності**:

СК-1. Здатність вільно орієнтуватися в різних лінгвістичних, напрямках і школах.

СК-3. Здатність критично осмислювати історичні надбання та новітні досягнення філологічної науки.

СК-4. Здатність здійснювати науковий аналіз і структурування мовного / мовленнєвого матеріалу й літературного матеріалу з урахуванням класичних і новітніх методологічних принципів.

СК-5. Усвідомлення методологічного, організаційного та правового підґрунтя, необхідного для досліджень та/або інноваційних розробок у галузі філології, презентації їх результатів професійній спільноті та захисту інтелектуальної власності на результати досліджень та інновацій.

СК-7. Здатність вільно користуватися спеціальною термінологією в обраній галузі філологічних досліджень.

СК-9. Уміння аналізувати, порівнювати й зіставляти одиниці та явища близькоспоріднених і різносистемних мов на предмет з'ясування спільних і відмінних ознак на всіх рівнях їхньої структури.

СК-12. Володіння навичками науково-пошукової роботи у галузі філології, методами добору, аналізу й обробки даних, всебічно застосовувати їх у підготовці кваліфікаційної роботи.

Пропоновані методичні вказівки можуть бути корисними студентам усіх форм навчання. Робота із запропонованим матеріалом також сприятиме набуттю навичок самоосвіти, що незаперечно матиме позитивний вплив на подальше професійне зростання студентів.

Методичні вказівки можуть стати у нагоді не лише студентам-магістрантам (денного та заочного відділень), майбутнім перекладачам, а також широкому колу осіб й усім, хто прагне вдосконалити свій рівень володіння англійською та іншими іноземними мовами і розуміти закономірності розвитку систем рідної й іноземних мов.

Семінарське заняття № 1

Історія зіставного мовознавства

1. Зіставне мовознавство від започаткування до кінця XIX ст.
 - 1.1. Зіставні мовознавчі праці античного та давньоруського періоду.
 - 1.2. Розвиток зіставної лінгвістики у XXVII-XIX ст. (Ф. фон Шлегель, А. Шлегель, В. фон Гумбольдт, Ф. Бопп, А. Шлейхер та ін.)
2. Зіставне мовознавство у XX – на поч. XXI ст.
 - 2.1. Внесок у зіставне мовознавство американських (Е. Сепір, Дж. Грінберг) та швейцарських учених (Ф. де Соссюр, Ш. Баллі).
 - 2.2. Контрастивні дослідження представників Празької лінгвістичної школи (В. Скалічка, М. Трубецької та ін.)
 - 2.3. Зіставні дослідження російських учених (Л. Щерба, Є. Поліванов, Р. Якобсон та ін.)
 - 2.4. Сучасні контрастивні дослідження, конференції, проекти.
3. Внесок вітчизняних учених у зіставне мовознавство.
 - 3.1. Місце зіставних досліджень у науковій спадщині О.О. Потебні, Л.А. Булаховського та Ю.О. Жлуктенка.
 - 3.2. Дослідження з проблем зіставної фонетики (І.П. Сунцова, Ю.О. Жлуктенко та ін.), зіставного словотвору (І.І. Ковалик, Т.М. Возний, Н.Г. Озерова та ін.) і зіставної морфології (Г.Г. Почепцов, В.М. Русанівський та ін.) в українському мовознавстві.
 - 3.3. Наукові розвідки вітчизняних учених з контрастивної лексики (Л.С. Паламарчук, В.М. Манакін, Л.В. Бублейник, Г.М. Яворська, С.Я. Литвак та ін.), контрастивної фразеології (В.І. Кононенко, Р.П. Зорівчак, Д.І. Квеселевич, О.Ф. Кудіна та ін.) та порівняльні дослідження з мовних картин світу (І.О. Голубовська, Д.І. Теренова та ін.).

1. Зіставне мовознавство від започаткування до кінця XIX ст.

Зіставне мовознавство в західному мовознавстві вважається одним із наймолодших напрямків (виник у 1950-і рр.). Його виникнення пов'язують з іменами таких учених: Р. Ладі, Дж. Ді П'єтро, Г. Нікеля, Я. Фісяка, Л. Деже та ін., особливо із виходом у 1957 р. книги Р. Ладі «Linguistics across Cultures».

Проте цей напрям має набагато довшу історію. Завжди піддавалися порівнянню мова виучувана (друга) і рідна. Наведемо кілька прикладів. У граматиці Паніні, давньоіндійського вченого (IV ст. до н.е.), зіставлялися санскрит (мова священних текстів) і пракрити – розмовні варіанти давньоіндійської мови Північної Індії. В античний період порівнювалися латинська й грецька мови: граматика латинської мови М. Варрона, праця Макробіува (400 р. до н.е.). Також прикладом зіставного мовознавства можуть служити давні глосарії і словники: «О именѣхъ и глемыхъ жидовьскымъ языкѣмъ» та «Рѣчь жидовскаго языка, предложена на роускоюу» (давньоруський період), латинсько-персько-кипчацький словник «Кодекс Куманікус» (XII ст.), тюрсько-монгольсько-перський словник (Єгипет, 1245р.), праці А. Навої «Мухокаматул-Лугатайн» («Суперечка двох мов», 1499 р.), присвячена зіставленню лексичної, граматичної і словотвірної систем староузбецької й перської мов та ін.

XVII ст. ознаменувалося появою мультимовних зіставних описів: «Граматика Пор-Рояль» (порівнювалися грецька, латинська, давньоєврейська, французька, італійська, іспанська, англійська, німецька мови), стаття Г.-Ф. Міллера «Опис трьох язичницьких народів у Казанській губернії, а саме: черемисів, чувашів і вотяків (з додатком зіставного словника німецької, татарської, марійської, чуваської, удмуртської, мордовської і комі-перм'яцької мов).

У XVIII - поч. XIX ст. побачили світ великі полілінгвальні словники: словник П.С. Палласа «Порівняльні словники всіх мов і наріч, зібрані десницею всевисочайшої особи» (список слів із 200 мов і діалектів Європи та Азії), 6-томний словник Лоренцо Ервас-і-Пандуро «Каталог мов відомих народів, їх кількість, розташування і класифікація за відмінностями їхніх наріч та діалектів» (300 мов з коротким граматичним описом деяких), 4-томник «Мітридат» І.-Х. Аделунга (молитва «Отче наш» на 500 мовах і діалектах) та ін.

Важливим етапом розвитку зіставного мовознавства було ознайомлення європейців із санскритом. Першим подібність індійських (санскритських) слів з італійськими і латинськими помітив італ. мандрівник Ф. Сассеті (XVI ст.). Дослідження санскриту (у порівнянні з грецькою та латинською мовами) В. Джонза дали поштовх до виникнення нового напрямку у лінгвістиці – порівняльно-історичного мовознавства. Ф. фон Шлегель і А. Шлегель (кін. XVIII – поч. XIX ст.) зіставляли структуру мов, в результаті своїх досліджень

запропонували типологічну класифікацію мов, згодом допрацьовану В. фон Гумбольтом, який також наголошував на важливості зв'язку мови і духовності народу, що нею послуговується. Ця ідея пізніше розвинулася у дослідження мовних картин світу. Також вагомий внесок у розвиток зіставного мовознавства зробили Ф. Бопп (який поділив усі мови на 1) моносилабні; 2) мови, в яких корені слів можуть поднуватися з іншими коренями та морфемами; 3) мови з дво- і трискладовими коренями), Ф. Містелі, Ф. Фінк та інші учені.

2. Зіставне мовознавство у XX – на поч. XXI ст.

Зіставне мовознавство отримало новий вектор розвитку завдяки працям Е. Сепіра і Дж. Грінберга (учені розвивали типологічні ідеї), Ф. де Соссюра (який протиставляв порівняльно-історичне мовознавство зіставному), Ш. Баллі (у праці «Загальна лінгвістика і питання французької мови» зіставив французьку і німецьку мови зі «статичної» (синхронної) точки зору). Представники Празької лінгвістичної школи – В. Скалічка, В. Матезіус, М. Трубецької – розвивали характерологічний напрям зіставних досліджень, суть якого полягає у детальному описі суттєвих ознак окремо взятої мови в зіставному плані з іншими мовами з метою показати її своєрідність. М. Трубецької також досліджував у зіставному плані окремі мовні рівні, зокрема фонологічні системи. Він також є автором теорії мовних союзів.

Вагомий внесок у розвиток зіставного мовознавства зробили також російські учені Л.В. Щерба, Є.Д. Поліванов, В.О. Богородицький. Л.В. Щерба провів зіставний аналіз фонологічних систем французької і російської мов («Фонетика французької мови: Нарис французької вимови в порівнянні з російською»), займався контрастивним аналізом на рівні лексики. Є.Д. Поліванов зіставлявав російську й узбецьку мови на різних рівнях – фонологічному, лексичному, граматичному. В.О. Богородицький займався зіставним аналізом романських і германських мов. Радянському академіку М.Я. Марру належить авторство гіпотези єдиного глотогонічного (мовотворчого) процесу, згідно з якою кожна мова в своєму розвитку проходила одні й ті самі стадії. Думка ученого про те, що розвиток структури мови перебуває в залежності від типу соціально-економічної формації, виявилася помилковою.

У період 1930-1957 рр. зіставно-типологічні дослідження практично не проводилися. Вони поновилися після доповіді рос.

мовознавця Р.О. Якобсона «Типологічні дослідження і їх внесок у порівняльне історичне мовознавство» на Міжнародному з'їзді лінгвістів в Осло (1957 р.), в якій учений наголошував на важливості типологічних досліджень, системного підходу до таких досліджень, а також висунув ідею про існування мовних універсалій.

У 1963 р. на конференції в Інституті сходознавства АН СРСР (м. Москва) було намічено 2 напрями зіставно-типологічних досліджень: 1) синхронно-типологічний; 2) історико-типологічний. 1964 р. в Інституті мовознавства АН СРСР пройшла наукова сесія з питань типологічного вивчення споріднених мов. Граматичну категорію було запропоновано у ролі одиниці зіставно-типологічного аналізу на морфологічному рівні. Також було наголошено про недостатність дослідження лексико-семантичного рівня (у зіставно-типологічному плані) порівняно з граматичним рівнем. 1965 р. – перша монографія з типології «Структурна типологія мов» (автор Б.А. Успенський увів поняття «мови-еталона»; типологічна характеристика мови визначається через трансформації, необхідні для переходу від мови-еталона до певної мови).

Г.П. Мельников у статті «Мова як система і мовні універсалії» розвиває теорію домінанти, тобто провідної граматичної тенденції мови. На матеріалі семітських мов із їх тенденцією до граматикалізації, китайської й англійської мов із тенденцією до лексикалізації вчений показав наявність міжрівневої кореляції типологічних властивостей мов.

1967 р., X Міжнародний з'їзд лінгвістів в Бухаресті. Рос. дослідниця В.М. Ярцева винесла основні принципи зіставно-типологічного дослідження споріднених і неспоріднених мов: 1) порівняння – найуніверсальніший прийом дослідження мовного матеріалу; 2) слід брати до уваги не тільки наявність умові певного факту, а й його місце в системі; 3) опис однієї мови в термінах іншої не є раціональним, тому необхідно створити модель мови, мову-еталон для порівняння; 4) зіставляти треба не ізольовані факти, а системи з урахуванням функціонального аспекту.

1968 р., конференція в Джорджтауні (США), спроба виокремити контрастивну лінгвістику із порівняльно-зіставної. 1968 р., М. М. Гухман започатковує історичну типологію (новий напрям у зіставно-типологічному мовознавстві), мета якої – встановлення діахронічних типологічних констант, що відображають подібні процеси розвитку як

у споріднених, такі в неспоріднених мовах. 1974 р., Інститут мовознавства АН СРСР, на науковій сесії з питань германського мовознавства було обговорено проблеми функціональної і структурної типології.

Таким чином, паралельно з розвитком зіставної лінгвістики (контрактивної), від неї поступово відокремилося типологічне мовознавство, в якому на основі спільних і відмінних рис досліджуються структурні типи мов.

3. Внесок вітчизняних учених у зіставне мовознавство.

У вітчизняному мовознавстві перші порівняльні дослідження пов'язані з іменем О.О. Потебні («Із записок з руської граматики» - системно описано східнослов'янські мови у порівнянні з іншими мовами; «Про деякі символи в слов'янській народній поезії» - проаналізовано символічні значення певних лексем у слов'янських мовах; його роботи характеризуються поєднанням багатого фактажу, дібраного з різних мов, і оригінального наукового підходу до контрастивного вивчення явищ різних мов у лінгвістичному й етнокультурологічному аспектах).

Цінні спостереження було зроблено Л.А. Булаховським в таких його працях з контрастивної лінгвістики: «Українська мова серед інших слов'янських» (1942), «Виникнення української мови та її положення серед інших слов'янських» (1948), «Нариси з загального мовознавства» (1955), «Питання походження української мови» (1956) та ін.

Науковий доробок Ю.О. Жлуктенка відзначається наявністю в ньому ряду зіставних досліджень англійської, німецької й української мов, підручника «Порівняльна граматики англійської та української мов», загальнотеоретичних статей «Контрастивний аналіз як прийом мовного дослідження», «Про деякі питання контрастивного аналізу мов», «Контрастивна лінгвістика: Проблеми і перспективи» (у співавторстві з В. Н. Бубликом). За його участі та за його редакцією побачили колективні праці «Нариси з контрастивної лінгвістики», «Порівняльні дослідження з граматики англійської, української і російської мов» і «Німецько-українські мовні паралелі». Саме Ю. О. Жлуктенко започаткував в Україні розвиток контрастивної лінгвістики.

В Україні міжмовні зіставлення проводилися на всіх рівнях мовної структури: фонетичному, словотвірному, морфологічному, лексико-семантичному, фразеологічному й синтаксичному.

Українському мовознавству належить пріоритет у **зіставному** вивченні **словотвору**. Так, зіставний словотвір був предметом зацікавлень І. І. Ковалика ще в 60-х роках минулого століття, учень якого, Т. М. Возний, продовжив дослідження словотвору східнослов'янських мов у зіставному аспекті. Словотвір української й російської мов детально описано з точки зору зіставного мовознавства у колективній монографії «Зіставна граматики російської й української мов» (за ред. Н. Г. Озерової); правила зіставного словотворення пояснено у «Російсько-українському словотворчому словнику» З. С. Сікорської (1985). Дослідженням питання словотворення відіменникових дієслів у німецькій та українській мовах займався В. Д. Каліущенко. Ю. В. Попов досліджував семантичну деривацію в зіставному аспекті в сучасних російській та англійській мовах.

Наукові розвідки вітчизняних мовознавців із **зіставної морфології**: Г. Г. Почепцов – кандидатська дисертація «Відприкметникові прислівники в англійській мові (в зіставленні з відповідними прислівниками в російській мові)»; Н. П. Шумарова – кандидатська дисертація «Форми майбутнього у функціональних стилях російської мови в зіставленні з українською»; В. М. Русанівський – праця «Категорія стану (українсько-чеської паралелі)»; Й. Ф. Андерш – праця „Семантична структура безприйменникового давального відмінка в чеській і німецькій мовах».

Дослідження вітчизняних науковців із **зіставного синтаксису**: О. С. Мельничук цікавився питанням порядку слів і актуального членування речення у слов'янських мовах; предметом наукових розвідок П. Г. Озерової виступають засоби вираження заперечення в російській та українській мовах; Й. Ф. Андерш зіставляв просте речення в українці і чеській мовах; В. М. Брицин цікавився синтаксичними синонімами в російській і українській мовах.

Зіставний фонетичі присвячено праці таких дослідників: І. П. Сунцова порівняла фонетичну систему німецької та української мов у «Вступному курсі фонетики німецької мови» (1950); Ю. О. Жлуктенко зробив детальний зіставний аналіз фонетичних систем англійської й української мов; М. А. Алексеєнко досліджував фонетичні й орфоепічні особливості російської й української мов у своїй праці

«Нариси зіставного курсу сучасної російської й української мов»; результатом експериментів Л. А. Батурської та А. Й. Багмут стали роботи, присвячені інтонації в зіставному аспекті.

Зіставні дослідження лексики і фразеології теж були предметом дослідження цілої плеяди вітчизняних учених: М. Я. Калинович досліджував слово в різних європейських і південноазійських мовах – «Вступ до мовознавства» (1940; 1947); Л. С. Паламарчук, Й. Ф. Андерш, І. Л. Стоянов досліджували лексико-семантичні відношення у слов'янських мовах; В. М. Манакін опублікував монографію «Зіставна лексикологія», в якій на матеріалі російської й української, а також деяких інших слов'янських мов простежено національно-специфічні явища в лексичній семантиці; Л. В. Бублейник видав монографію «Проблеми контрастивної лексикології: українська і російська мови», в якій порушувалися питання семантичних особливостей лексики української й російської мов, було описано оцінні компоненти значення й образні функції слів у літературному й етнокультурному просторі, створюваному засобами порівнюваних мов; в монографії Г. М. Яворської «Лексико-семантична типологія в синхронії й діяхронії» було проаналізовано подібності й відмінності в семантиці прикметників на позначення фізичних властивостей і станів людини в багатьох групах мов індоєвропейської родини, в результаті учена дійшла висновку про спільність глибинних семантичних структур різних мов та наявність певних сталих моделей розвитку значення слова.

Для зіставного дослідження зазвичай обирається певна предметна група лексики. Так, М. П. Фабіан у монографії «Етикетна лексика в українській, англійській та угорській мовах» зіставила названу тематичну групу лексики, простежила семантичні закономірності формування етикету в лексичному складі досліджуваних мов, виявила семантичні нюанси, якими різняться слова-відповідники в цих мовах; О. В. Тищенко шляхом структурно-семіотичного, лінгвоконцептуального та зіставного підходів комплексно дослідив семантику родинних обрядів у слов'янських мовах; контрастивним дослідженням міжмовної омонімії займалися наступні вітчизняні лінгвісти: Н. В. Заславська, Л. І. Мартиросян (російсько-українська омонімія), О. Л. Паламарчук (чесько-українська), М. А. Беднаж (польсько-українська), О. А. Шаблій (німецько-українська); Л. В. Крижанівська, С. М. Кришталь та ін.

зіставляли термінології української й російської, української й англійської, української й німецької мов. Деякі вчені до сфери контрастивних досліджень залучають також віддалено споріднені і навіть неспоріднені мови: О.Ч. Кшановський (зіставне дослідження прикметників розміру в українській і перській мовах), С. Я. Литвак (дієслова у ідиш та інших західно-германських мовах) та ін.

Фразеологія також виступає предметом зіставних наукових розвідок: фразеофонди української та російської мов зіставляли В. І. Кононенко, Л. А. Лисиченко, О. І. Гамалі, А. М. Григораш та ін.; М. А. Алексєєнко займався зіставним вивченням української, російської та польської фразеолології, Р. П. Зорівчак, Д. І. Квеселевич, В. М. Вовк – української й англійської, О. Ф. Кудіна – української і німецької, В. А. Шевелюк – української та іспанської, Н. І. Поміркована – української і французької, В. Л. Пирогов – української та японської, О. В. Забуранна – української, перської та японської; О. Б. Ткаченко вивчав фразеології слов'янських і фіно-угорських мов у зіставно-історичному аспекті.

Певні мовні явища все частіше досліджуються в аспекті мовних картин світу: І. О. Голубовська, зіставивши певні групи лексики фразеології, виявила національно-мовні картини світу української, російської, англійської та китайської мов; Д. І. Терехова на основі психолінгвістичних експериментів дослідила сприйняття лексичної семантики соматизмів у російській і українській мовах, виявила спільне й відмінне в семантичних асоціаціях носіїв цих мов, розкрила причини, які викликають специфічні асоціації в різних мовах, визначила ідеальні уявлення носіїв цих мов про красу людини, відтворила словесні портрети представників українського й російського етносів; І. Е. Подолян провела подібне дослідження, але зіставляючи семантичні асоціації фітонімів в українській, англійській і німецькій мовах. У ХХІ ст. для розкриття специфіки мовних картин світу використовують концептуальний аналіз (В.Ф. Старко, О. С. Бондаренко).

Спроби зіставлення мов тривають з найдавніших часів, проте зіставне мовознавство як самостійна дисципліна із власним предметом дослідження і своєю науковою методикою остаточно сформувалося в ХХ ст. Новою стала не сама ідея зіставлення мов, а системний підхід до цього зіставлення. Протягом тривалого часу переважали емпіричні дослідження, які проводилися відірвано від теоретичних досліджень.

Нерідко порівнювані явища розглядали ізольовано від їх функціонування і системних взаємозв'язків. Зіставлення було самоціллю і проводилося на випадкових основах. Але за кілька останніх десятиріч було досягнуто значних успіхів в опрацюванні теорії й методології зіставного вивчення мов, усунуто диспропорцію між рівнем теоретичних і практичних студій. Нині зіставне мовознавство стало повноправно сформованою наукою зі своєю метою, предметом, методами аналізу. Сучасне зіставне мовознавство звернулося до контрастивного дослідження текстів, залучаючи до процесу зіставлення етнолінгвістику, соціолінгвістику, психолінгвістику, лінгвосеміотику та інші науки. Зіставна лінгвістика і етика є однією з основних форм зв'язку між фундаментальною лінгвістикою і прикладними аспектами мовознавства. З кожним роком розширюється коло мов, залучених до контрастивного аналізу.

Семінарське заняття № 2

Мовний тип і тип у мові. Типологічні класифікації мов.

1. Поняття мовного типу.
2. Види мовних типів, їх основні характеристики.
3. Специфіка прояву ознак інших типів у мові певного типу (типи у мові).
4. Типологічні класифікації мов.
 - 4.1. Перші спроби типологічних класифікацій (А. Шлегель, Ф. Шлегель, В. фон Гумбольдт).
 - 4.2. Класифікації Ф. Боппа та А. Шлейхера, їх переваги та недоліки.
 - 4.3. Багатовимірність як новий етап у розробці типологічних класифікацій (Г. Штейнталь, М. Мюллер, Ф. Містелі, Ф. Фінк).
 - 4.4. Критерії класифікації П. Фортунатова.
 - 4.5. Новітні спроби типологічних класифікацій XX століття. Класифікація Е. Сепіра.
 - 4.6. Основні принципи класифікації Дж. Грінберга.
 - 4.7. Типологічні класифікації мов за мовними рівнями.
 - 4.7.1. Синтаксична типологія (І. Мещанинов, В. Скалічка, Дж. Грінберг).
 - 4.7.2. Мофологічна та фонетична типології (О. Ісаченко, П. Ковальов, Т. Мілевський).
 - 4.7.3. Словотвірна типологія (В. Матезіус).

1. Поняття мовного типу.

Поняття *мовного типу (типу мови)* є одним із основних понять лінгвістичної типології, проте серед учених немає одностайності щодо визначення цього поняття. Щоб зрозуміти, що це таке розглянемо деякі риси мов. Так, в арабській мові, як і в інших семітських, відмінкові афікси, подібно до аглютинативних мов, стандартні, але способи утворення множини, подібно до флективних мов,

нестандартні. Множина утворюється за допомогою нестандартного чергування голосного в корені слова. Порівняймо:

українська мова	арабська мова
однина	
Н. книжк-а	Н. китāб-ун
Р. книжк-и	Р. китāб-ін
Д.-М. книжц-і	З. китāб-ан
З. книжк-у	
О. книжк-ою	
множина	
Н.-З. книжк-и	Н. кулуб-ун
Р. книжок-Ø	Р. кулуб-ін
Д. книжк-ам	З. кулуб-ан
О. книжк-ами	
М. книжк-ах	

Інший приклад. В українській мові вільний порядок слів, в англійській мові – фіксований (SPO=суб'єкт+предикат+об'єкт), в турецькій – фіксований (SOP=суб'єкт+об'єкт+предикат).

Наведені вище приклади демонструють особливості структури слова і реченні у порівнюваних мовах. Ці особливості співіснують у мові не механічно, а формують певну стійку систему, що дозволяє говорити про тип мови, або мовний тип.

Мовний тип – це спільне, те, що притаманне групі мов, характерне для всіх мов цієї групи і відрізняє її від інших груп; особлива структура ряду мовних систем. Він виводиться з мовного різноманіття як середня величина, що пояснює особливі риси структурно об'єднаних груп мов, напр., група відмінкових мов (українська, російська, польська, німецька тощо). Проте, певна ознака, за якою мови об'єднуються в певний тип, може виявлятися в мовах, що входять до певного типу, різною мірою.

2. Види мовних типів. Їх основні характеристики

Лінгвісти виділяють 5 основних мовних типів:

- 1) *зовнішньофлексивний* (граматичне значення виражається закінченням, що приєднується до основи слова);
- 2) *внутрішньофлексивний* (граматичні значення виражаються за допомогою внутрішньої флексії, тобто чергування звуків у корені, семі-хамітські мови);

3) *аглютинативний* (характерний сингармонізм, відсутність узгодження як типу синтаксичного зв'язку, означення перед означуваним, розгорнуті члени речення замість підрядних речень, граматичне значення виражається за допомогою однозначних афіксів-приклеюк: тур. *ev-дім, ev-im-мій дім, ev-ler-доми, ev-ler-im-мої дома, ev-im-den-з мого дому, ev-ler-im-den-з моїх домів*)

4) *полісинтетичний* (аморфні слова-основи об'єднуються в єдині складні комплекси, сукупність яких оформлюється службовими елементами);

5) *ізолятивний* (флексії немає, слова ізольовані в реченні, між ними нема формального зв'язку, слабо протиставлені повнозначні та службові слова, граматичні значення виражаються за допомогою порядку слів, інтонації, редуплікації тощо.

3. Специфіка прояву ознак інших типів у мові першого типу

У структурі кожної мови є риси, характерні для різних типів. Так, англ.м. – флективна, проте в ній є риси аглютинативності: фразові дієслова (*give out, give in, give back, look out, look in, look back*), форма множини іменників утворюється однозначними морфемами -s, -es, -en (*lampS, boyS, boxES, glassES, oxEN, childrEN*).

В англ.м. немає категорії роду і, відповідно, немає узгодження прикметника і присвійного займенника з іменником (*the old house – the old houses*), проте зрідка трапляються випадки узгодження в числі вказівних займенників із іменниками (*this cup – these cups*). Порядок слів в англ.м. суворо фіксований: суб'єкт + предикат + об'єкт. Цими двома останніми ознаками англ. флективна мова зближується з ізолятивними. Усі флективні мови характеризуються чітким протиставленням частин мови: кожна частина мови має властиві тільки їй морфологічні характеристики (укр. *спів – співати – співочий*). В англійській мові частини мови так не розрізняються, і в цьому англ.м. нагадує аглютинативні й ізолятивні мови (*cold* «холод», «простуда» і «холодний», *work* «робота, праця» і «працювати»).

Риси інкорпорації (рамкову конструкцію) знаходимо у флективних англ. і нім. мовах: *the good boy, die interessanten Bücher* «цікаві книжки». В укр.м., яка є синтетичною, трапляються риси аналітизму: аналітичні форми майб.ч. поряд із синтетичними (*писатиму – буду писати*); аналітичні форми (поряд із синтетичними) ступенів порівняння прикметників і прислівників (*веселіший – більш*

веселий, найвеселіший – найбільш веселий). Аналітичність (службові слова) властива всім мовам.

У фр.м. можна виділити зовнішню флексію (*mangez* «їжте» – *mangeons* «їмо»), внутрішню флексію (*peux* «можу» – *pouvons* «можемо»), аглютинацію (*lentement* «повільно»), полісинтез (*radioquidage* «радіоуправління»), ізоляцію (*par la main* «за руку»).

Отже, у структурі кожної мови наявні ознаки різних типів. Однак вони для перелічених мов не є визначальними. Йдеться про тип у мові.

Тип у мові – окремі ознаки інших типів у мові певного типу. Ці ознаки звичайно належать до менш важливих ділянок граматики, не є продуктивними, можуть мати тенденцію до зникнення або їх можна виділити умовно. Отже, під типом у мові розуміють мовні ознаки, які не є основними для певної мови, але утворюють стійку сукупність. Саме тому тип мови визначається за тими ознаками, які **переважають** у мові. Це стійка сукупність взаємопов'язаних основних (провідних) ознак, характерних для групи мов. Наявність або відсутність якоїсь ознаки зумовлена наявністю або відсутністю інших ознак.

Типологічні ознаки, що утворюють певний тип, являють собою стійку сукупність, яка є взаємозумовленою, де кожна ознака пов'язана з іншою і зумовлена іншою ознакою. Такі ознаки слід розглядати як основні за можливої наявності ознак, які є другорядними і не враховуються в характеристиці певного мовного типу.

Тип мови є ширшим поняттям, ніж тип у мові. Як типи мови виділяють ізолятивний, аглютинативний, полісинтетичний і флективний, а типами в мові вважають помічену в деяких мовах особливість мовної структури, скажімо, наявність або ступінь аналітизму грам. форм, наявність чи відсутність грам. змін на стику морфем – фузія чи аглютинація. Отже, коли говорять про тип мови, мають на увазі сукупність провідних ознак, якими характеризуються системи певної групи мов, а коли говорять про тип у мові, мають на увазі конкретні мовні ознаки, які є в системі цієї чи іншої мови або певних мов. Наприклад, в одних мовах наголос є вільним, а в інших – фіксованим; довгота голосних в одних мовах є диференційною ознакою фонем, а в інших – ні. Якщо поняття мовного типу не може бути одномірним, тобто побудованим на основі якоїсь однієї ознаки, то тип у мові може бути одномірним.

Досі не розв'язано проблему зв'язку мовних типів з поняттєвими категоріями у плані співвідношення форми і змісту, тобто питання про те, чи є мовний тип категорією суто структурно типологічною, чи він пов'язаний із змістовим планом мови. При вирішенні питання про мовний тип не можна обійти увагою проблему взаємозв'язку різних рівнів мови. Певні граматичні значення можуть передаватися засобами, які належать до різних мовних рівнів. Пор., англ. *John continues to work – John has been working*, де значення «продовження (тривалість) дії до теперішнього часу» у першому випадку передається лексично, а в другому – граматично (морфологічно), і укр. *Джон продовжує працювати*, де це значення виражене лексично (*продовжує*) й інших способів вираження цього значення тут немає. Отже, навіть у відносно типологічно близьких мовах корелятивні зв'язки лексичного і морфологічного рівнів мови можуть мати суттєві розбіжності за наявності однорідних лексем, але за відмінності парадигматичних форм диференціації граматичних значень. На думку В. М. Ярцевої, мовний тип є певною формою організації поняттєвого змісту мови. Якщо виходити з визначення мовного типу як якоїсь форми організації поняттєвого змісту мови, то різний ступінь розчленування поняття або, навпаки, синкретизування понять (напр., поєднання виду і часу, виду і способу, часу і способу, що характерно для багатьох мов) має пряме відношення до проблеми виділення мовних типів. Тому врахування всієї тріади «форма – функція – значення» забезпечує ту змістовість типологічного аналізу, яка відповідає вимогам сучасної науки.

4. Типологічні класифікації мов.

Першим спробував здійснити типологічну класифікацію **Ф. Шлегель**. За ним, існує 2 типи мов: 1) *флексивні* (мови, в яких слова мають закінчення; на думку ученого – досконаліший тип); 2) *нефлексивні*. Брат мовознавця **А. Шлегель** удосконалив класифікацію, виділивши ще мови «*без граматичної структури*» (*аморфні / ізолятивні*). Також поділив усі мови на *ранні (синтетичні)* і *пізніші (аналітичні)*.

В. фон Гумбольдту належить власна класифікація. Виокремив 3 типи мов: 1) *ізолятивні*; 2) *аглютинативні* (в межах цього типу також – *інкорпоративні* (мови зі специфічними інкорпоративними комплексами, де стерто межу між словом і реченням); 3) *флексивні*. У

ізолятивних мовах корені не приєднують до себе словозмінних морфем, в аглютинативних корені приєднують однозначні морфеми, в інкорпоративних (полісинтетичних) корені поєднуються в особливі слова-речення, у флективних корені сполучаються з багатозначними морфемами. Учений дійшов висновку, що тип – ідеальна модель, тому чистих типів мов не існує, а типи виділяються на основі переважаючих ознак. Пов'язував тип мови з культурним розвитком народів-носіїв цих мов. Вважав флективні мови вершиною мовної творчості.

Ф. Бопп критикував класифікацію В. фон Гумбольдта. Його класифікація базувалася на основі кореневої ознаки Виділив 3 типи мов: 1) з *моносилabiчними* (односкладовими) *коренями* (китайська); 2) з *дисилabiчними* (двоскладовими) *коренями* (семітські мови); 3) з *коренями, що можуть поєднуватися* (індоєвропейські). Не охоплює всі типи мов.

А. Шлейхер погоджувався з Гумбольдтом та іншими ученими в тому, що мови розвиваються від ізоляції до флексії. За Гумбольдтом поділяв мови на *ізолятивні, аглютинативні, флективні*, виділяючи в кожному типі синтетичні та аналітичні підтипи. Поділив мовні елементи на такі, що: 1) *виражають значення* (корені); 2) *виражають відношення*. Вчення про мовні типи називав морфологією, а свою класифікацію, що базується на структурних особливостях, - морфологічною. Вважав, що типи мов, виокремлені Гумбольдтом, відображають 3 ступені розвитку мови, які відповідають 3-ьом ступеням розвитку природі – кристал, рослина, тварина. Був основоположником біологічного напрямку в мовознавстві (натуралізму).

Мовознавці першої пол. XIX ст. ділили мови на примітивні і розвинуті, вважали, що мовні типи еволюціонують, мови змінюються, рухаються від менш досконалого стану до більш досконалого, з часом і колись усі стануть флективними. У другій пол. XIX ст. за основу типологічної класифікації почали брати не одну, а кілька ознак, тобто типологічна класифікація стає багатовимірною.

Г. Штейнталь в основу своєї класифікації взяв синтаксичну ознаку – синтаксичні зв'язки між словами.

М. Мюллер виділяв 3 типи мов: 1) мови, в яких корені можуть уживатися як слова, зберігаючи своє значення; 2) мови, в яких два корені можуть поєднуватися, щоб утворити слова, внаслідок чого один із компонентів утрачає своє значення; 3) мови, де два корені

утворюють складне слово і обидва втрачають своє значення у новотворі. Вважав, що морфологічні процеси можуть лежати в основі типологічної класифікації мов.

В основі класифікації **Ф. Містелі**: 1) місце слова в реченні (в аналітичних (англ., швед., норвез.) мовах, напр., присудок стоїть після підмета, а в аглютинативних мовах (тюрк.) присудок стоїть в кінці речення; 2) внутрішня структура слова. Першим розмежував *коренеізолятивні* мови (китайська) та *основоізолятивні* (індонезійська), а також залучив до своїх досліджень матеріал америндських аустроазійських і африканських мов.

Ф. Фінк розробив свою класифікацію на критеріях складності слова і фрагментарності його структури. Поділяв мови на: 1) мови з *масивною* структурою; 2) з *фрагментарною* структурою. Масивність і фрагментарність структури слова позначаються на градуйованій шкалі (наявність / відсутність ознаки + ступінь вияву ознаки)

П.Ф. Фортунатов на основі морфологічних особливостей слова виокремив 4 типи мов: 1) аглютинативні; 2) *флексивно-аглютинативні*; 3) *флексивні*; 4) *кореневі*.

Учені поч. ХХ ст., критикуючи недоліки попередніх класифікацій, указували на невмотивоване об'єднання історично або логічно не пов'язаних ознак та довільність критеріїв, що призвело до перегляду принципів типологічних класифікацій мов.

Е. Сепір базував свою класифікацію на 3 критеріях: 1) типи виражених граматичних понять; 2) «техніка», що переважає в мові; 3) ступінь синтезу. З точки зору природи критеріїв розрізняють 4 типи понять: 1) основні поняття (предмети, дії, якості тощо, виражені самостійними лексемами); 2) дериваційні поняття, вони є менш конкретними, виражаються через афіксацію некореневих елементів до елементів корневих, при цьому зміст висловлення не змінюється); 3) конкретно-реляційні поняття (значення слова поряд із лексичним компонентом містить і значення відношення – число, рід і под.); 4) абстрактно-реляційні поняття (виражають суто «формальні» відношення, які служать для зв'язку між елементами висловлення і виражаються порядком слів, службовими словами і т.д.). Відповідно, Е. Сепір поділяє мови на 4 типи : 1) прості суто реляційні мови (без афіксації); 2) складні суто реляційні мови (виражають синтаксичні відношення в чистому вигляді, мають здатність модифікувати значення корневих елементів шляхом афіксації і внутрішніх змін); 3) прості

змішано-реляційні мова (синтаксичні відношення виражаються у зв'язку з поняттями, не зовсім позбавленими конкретного значення, кореневі елементи в них не можуть зазнавати ні афіксації, ні внутрішніх змін); 4) складні змішано-реляційні мови; мають здатність модифікувати значення кореневих елементів шляхом афіксації або внутрішніх змін (флексивні + багато аглютинативних мов). Усі ці типи поділяються на підтипи, в залежності від використовуваної «техніки» мови. За «технікою» мови бувають: 1) ізолятивні; 2) аглютинативні; 3) фузійні; 4) символічні (з внутрішньою флексією=з чергуванням голосних у корені слова для вираження граматичних значень). За ступенем «синтезу» мови Е. Сепір поділяє мови на 1) аналітичні; 2) синтетичні; 3) полісинтетичні.

На основі всіх трьох критеріїв було створено шкалу, на якій є також помітки помірно (символічна мова), сильно (аглютинативна мова), злегка (аглютинативно-фузійна мова) тощо. За цією шкалою виділяється 21 тип мов (напр., франц. мова – простий змішано-реляційний фузійний аналітичний (злегка синтетичний) тип, англ. – складний змішано-реляційний фузійний аналітичний тип). Ця класифікація комплексна, відображає різноманітність мовних структур, дає чітке уявлення про важливі особливості морфології. Її недоліки – складність, відсутність чітких меж між 3 і 4-им типом.

Дж. Грінберг вдосконалив класифікацію Е. Сепіра. Він взяв її за основу, проте запропонував обчислення ступеня виявленої в синтагматичній тісній іншій ознаки мовної структури, тобто залучив квантитативний метод. В основі його класифікації 5 ознак, кожна з яких складається з одного чи більше індексів. Ці ознаки: 1) ступінь синтезу; 2) спосіб зв'язку (техніка); 3) наявність або відсутність дериваційних і конкретно-реляційних понять; 4) порядок слідування підпорядкованих елементів стосовно кореня; 5) способи для встановлення зв'язку між словами. На основі цих параметрів виокремив 10 індексів, які застосовував до 8 мов різних типів:

	Санскрит	Англо-сакс.	Перськ	Англ	Якут	Суахілі	В'єтнам	Ескімос
Синтез	2,59	2,12	1,52	1,68	2,17	2,55	1,06	3,72
Аглютинація	0,09	0,11	0,34	0,30	0,51	0,67	...	0,03
Словоскладання	1,13	1,00	1,03	1,00	1,02	1,00	1,07	1,00
Деривація	0,62	0,20	0,10	0,15	0,35	0,07	0,00	1,25

Переважн. словотвір	0,84	0,90	0,39	0,53	0,82	0,80	0,00	1,75
Префіксація	0,16	0,06	0,01	0,04	0,00	1,16	0,00	0,00
Суфіксація	1,18	1,03	0,49	0,64	1,15	0,41	0,00	2,72
Ізоляція	0,16	0,15	0,52	0,75	0,29	0,40	1,00	0,02
Власне словозміна	0,46	0,47	0,29	0,14	0,59	0,19	0,00	0,46
Узгодження	0,38	0,38	0,19	0,11	0,12	0,41	0,00	0,38

Ця класифікація точно визначає місце кожної мови стосовно іншої за певними ознаками.

В.М. Алпатов класифікував мови, спираючись на наявність в мові флексій, формантів-приклейок і службових слів, таким чином: 1) мови з усіма трьома типами граем; 2) мови з флексіями і формантами; 3) мови з флексіями і службовими словами; 4) мови з формантами і службовими словами; 5) мови тільки з флексіями; 6) мови тільки з формантами; 7) мови тільки зі службовим и словами; 8) мови, в яких нема граем. Не зафіксовано мов типів 5,7,8.

Також відомі спроби класифікувати мови за окремими мовними рівнями і за окремими рівневими ознаками.

І.І. Мещанінов на базі основних синтаксичних відношень у реченні (відношень між дією, діючою особою і об'єктом дії) виокремлює 3 типи мов: 1) номінативні; 2) ергативні; 3) пасивні. (У номінативних підмет завжди в Н.в., незалежно від перехідності / неперехідності дієслова-присудка; індоєвропейські, тюркські та ін. мови. В ергативних (кавказькі, папуаські та ін.) дієслово-присудок має подвійний зв'язок із підметом: узгоджується з ним, а також керує ним. Якщо дієслово перехідне, підмет стоїть у особливому відмінку – ергативному; якщо неперехідне – в абсолютному. У пасивних мовах (усі інкорпоративні) ні суб'єкт, ні об'єкт не мають жодного граматичного оформлення, об'єднуючись в один комплекс, підпорядкований головному слову.

Синтаксична класифікація **В. Скалічки**. Учений допрацював і розширив класифікацію І.І. Мещанінова, встановивши, що для аглютинативних мов характерний твердий порядок слів: підмет – непрямий додаток – прямий додаток – присудок; для флексивних мов – відносно вільний порядок слів: підмет – присудок – непрямий додаток – прямий додаток; для ізолятивних мов – твердий порядок слів: підмет – присудок – прямий додаток.

Типологія основного порядку Дж. Грінберга. В її основу покладено такі критерії: 1) наявність у мові прийменників або післяйменників; 2) відносний порядок підмета, присудка й додатка в розповідному реченні з іменним підметом і додатком; 3) позиція означувальних прикметників щодо означуваного ними слова (іменника). Грінбер ввів додатковий критерій – «генетичний порядок», місце іменника у Р.в. стосовно іменника, що керує.

Синтаксичну типологію зробив Т. Мілевський на матеріалі америндських мов.

О.В. Ісаченко запропонував морфологічну і фонетичну типології. За морфологічною типологією усі мови поділяються на 1) вербальні (з багатим дієвідмінюванням і бідним відмінюванням іменних частин мови – романські, германські мови); 2) невербальні (мають розвинуте відмінювання іменних частин мови і ослаблене дієвідмінювання – українська, російська мови).

За фонетичною класифікацією О.В. Ісаченко поділяє мови на 1) вокалічні (переважають голосні – сербська, хорватська мови); 2) консонантні (переважають приголосні – польська, українська мови).

П.К. Ковальов, використовуючи типологію О. Ісаченка, розмежував більш консонантичну російську і більш вокалічну українську мови. Т.Мілевський також скористався типологією О.Ісаченко для класифікації америндських мов.

В.Б. Касевичу належить фонологічна типологія. Усі мови мовознавець поділяє на: 1) складові мови; 2) нескладові / фонемні; 3) невластне складові; 4) нескладові з рисами силабізму.

Спроба словотвірної типології належить В. Матезіусу. Він вважає, що в мовах існує 2 типи найменування: 1) ізолятивний / невмотивований – не має чіткої етимології; 2) описовий / включний – етимологічно пов'язаний із іншими словами.

Таким чином, майже два століття учені шукають різні підходи до типологічної класифікації мов, проте досі не знайдено єдину таку класифікацію. Але це і неможливо через багатогранність мов і через різноманітність показників, за якими характеризуються мови: склад і структура фонемного інвентарю, наголос, структура складу, інтонація, структура слова, структура словникового складу, словотвір, граматичні категорії, типи словосполучень, речення тощо.

Семінарське заняття 3

Фонетико-фонологічні системи мов

1. Зіставна фонетика і фонологія. Їх предмет, завдання, методи дослідження.
2. Аспекти зіставлення фонологічних систем.
 - 2.1. Кількість\якість фонем. Кількість, характер, сила опозицій. Кореляція фонем.
 - 2.2. Позиційні зміни. Нейтралізація фонем. Комбінаторика фонем. Функції фонем у лексемах.
3. Контрастивні дослідження голосних фонем.
4. Зіставні дослідження приголосних фонем.
5. Зміни фонем у мовленні (редукція голосних, оглушення приголосних, акомодация, асиміляція, дисиміляція та ін.).
6. Типологія складів у мовах світу.
7. Суперсегментні засоби (наголос, інтонація).

1. Зіставна фонетика і фонологія. Їх предмет, завдання, методи дослідження

Залежно від того, у якому аспекті порівнюються системи звуків мов (в акустико-артикуляційному чи функціональному), розрізняють зіставну фонетику і зіставну фонологію.

Зіставна фонетика (грец. *phōnēticós* «звуковий») – розділ зіставного мовознавства, що вивчає звукову систему мови шляхом її порівняння зі звуковою системою іншої мови з метою виявлення її специфіки. Досліджує фізіологічні (артикуляційні) особливості звуків, специфічність просодичних (наголос, тон, інтонація) засобів мов. Так, різниться вимова англ. звуків /d/ і /t/ (альвеолярна) і укр. /д/ і /т/ (дентальна); наголос фр.м. відрізняється від наголосу укр.м. силою і висотою.

Методика контрастивного аналізу звукових систем полягає в тому, що спершу описують звуки в парі мов, встановлюючи співвідношення між певними звуками цих мов із метою їх подальшого порівняння. Напр., якщо за основу порівняння взяти *артикуляцію*, то можна схарактеризувати звуки досліджуваних мов як лабіо-дентальні фрикативні чи напівзакриті неогублені голосні тощо. Можливість

такого підходу забезпечується тим, що мови світу мають тенденцію використовувати звуки, які вимовляються за допомогою обмеженого числа комбінацій артикуляторних ознак (голосовий апарат у всіх людей світу, представників різних націй, фізіологічно однаковий).

Другий напрям контрастивного аналізу пов'язаний з *акустичними* властивостями звуків: порівнюють фізично подібні в зіставлюваних мовах звуки і розкривають відмінності, які супроводжують цю подібність. Так, початкове /p/ в англ.м. аспіроване (придихове), а у фр. – ні (англ. *pal* і фр. *pâle* «блідий»). Такі особливості важливо знати для засвоєння правильної орфоепії іноземної мови, що вивчається.

Зіставна фонологія (грец. *phōnē* «звук» і *logos* «слово, наука») – розділ зіставного мовознавства, який вивчає особливості фонологічних систем зіставлюваних мов. Вона вивчає не конкретні звуки мови, а фонemi – одиниці звукової будови мови, які служать для розпізнання і розрізнення значеннєвих одиниць – морфем, а через них і слів. Так, в англ.м. є два латеральні звуки – «світлий» /l/ і «темний» /ɫ/. Перший виступає перед голосними, а другий – перед приголосними і в кінці слів. В укр.м. також є два латеральні звуки – веляризований (твердий) і палаталізований (м'який). В англ.м. ці звуки є варіантами однієї фонemi (алофонами), оскільки вони не розрізняють значень слів. Вимова одного з них замість іншого не вплине на значення слова, а сприйматиметься як акцент. Якщо ж в укр. слові вжити замість твердого /л/ м'який /л'/, то це може призвести до непорозумінь: *льох* ≠ *лох*; *ляк* ≠ *лак*. Отже, веляризований латеральний і палаталізований латеральний звуки в укр. і англ. мовах мають різний статус.

Близькі звуки в різних мовах можуть мати різні функції: в одній бути окремими (різними) фонемами, а в іншій – варіантами тієї самої фонemi. Відмінність між звуком і фонемою: 1) звук – індивідуальне явище, фонема – соціальне; 2) звук – одиниця мовлення, фонема – мови; 3) звук – конкретна одиниця (фізична), фонема – абстрактна (існує в уяві); 4) звук – величина залежна, фонема – стала.

Засновником зіставної фонології є Празька школа. Найвидатніші дослідники зіставної фонології: рос. вчений М. С. Трубецької (один з представників Празької школи, опрацював типологію фонологічних систем великої кількості мов), польськ. мовознавець Т. Мілевський (створив фонологічну типологію мов американських індіанців), амер. мовознавці Ч. Вьоглін (опрацював методи зіставного аналізу

фонологічних систем на матеріалі двох груп мов північноамериканських індіанців) і Ч. Хок-кет, а також Р. Якобсон, П. Мензерат, В. Скалічка, А. Мартіне, Г. П. Мельников, М. І. Лекомцева, О. С. Широков та ін.

2. Аспекти зіставлення фонологічних систем

Фонологічні системи зіставляються за такими аспектами: 1) кількість і якість інвентарю фонем (кількість, характер та сила опозицій і кореляцій фонем); 2) позиційні зміни та випадки нейтралізації фонем; 3) комбінаторика й оточення фонем; 4) функції фонем у словах.

Найважливіше у зіставних дослідженнях, на думку Г. П. Торсуєва, – встановлення диференційних ознак фонем, кількісного співвідношення голосних і приголосних, частотності фонем та їхнього функціонального навантаження. К. Джеймс виділив 5 послідовних етапів контрастивного аналізу фонологічних систем: 1) виявлення інвентарю фонем у зіставляваних мовах; 2) встановлення відповідників між фонемами двох мов; 3) перелік варіантів фонем (аллофонів) для кожної з мов; 4) встановлення дистрибутивних обмежень для фонем і аллофонів у кожній з мов; 5) встановлення частоти кожного фонемного протиставлення в зіставляваних мовах.

Кількість фонем у мовах значно різниться: у тайтянській мові 14 фонем, в убихській – аж 81. Зазвичай у мовах 20-40 фонем (в укр. 38, в англ. 44, в нім. 33, у фр. 35, в італ. 29, в ісп. 24, в груз. 33 тощо). Різниться також кількість голосних і приголосних: в укр. 6 голосних фонем, в англ. 20, в нім. 15, у фр. 17, в італ. 7, в ісп. 5, у швед. і в норв. 10, абазинській і оранта – 1; щодо приголосних, то у полінезійській самоанській мовах лише 9 приголосних, у фр. 18, в ісп. 19, в італ. 22, в абхазській 56). Таким чином, в одних мовах переважає підсистема голосних, їх називають вокалічні мови (датськ., англ.), в інших – підсистема приголосних, т.зв. консонантичні мови (укр., вірм.).

Фонологічні системи мов різняться також якісним складом. У слов. мовах є м'які приголосні, а в інших мовах їх немає. В англ., нім., латин., санскриті, араб., ін. мовах є довгі й короткі голосні, а в багатьох слов. мовах таке розрізнення відсутнє. У деяких мовах наявні інтердентальні (міжзубні) приголосні (англ. /θ/, /ð/), носові голосні (фр., пол., ін. мови). Порівняймо фонологічні системи англ. та укр. мов: в укр. немає дифтонгів <ei>, <ou>, <ai>, <au>, <ɔi>, <iə>, <□ə>, <uə>, білабіального сонанта <w>, інтердентальних <θ>, <ð>, африката

<dʒ>, задньоязикової носової <ŋ>, фарингальної фрикативної глухої <h>, а в англ.м. немає м'яких приголосних <h'>, <b'>, <t'>, <d'>, <m'>, <n'>, <f'>, <v'>, <s'>, <z'>, африката <ɟ>, фрикативної глухої <x>.

Найголовнішим у зіставному аспекті є встановлення опозицій і кореляцій фонем, які є специфічними для кожної мови. Фонологічна опозиція – це протиставлення двох чи більше фонем з метою виявлення наявності чи відсутності якоїсь лінгвістично суттєвої (що виконує семіологічну функцію) ознаки. Так, голосні фонemi вступають в опозиції за рядом, піднесенням, довготою, лабіалізацією, назалізацією, відкритістю/закритістю. Існують опозиції, характерні для більшості мов (напр., опозиція голосних за рядом і піднесенням), і такі, що наявні не в усіх мовах: напр., опозиція за довготою характерна для англ., нім., фр., швед., норв., датськ., чеськ. ін. мов, але відсутня в укр., пол., болг., ісп. та ін.м. У фр.м. голосні протиставляються за відкритістю/закритістю (<e> – <ɛ>, <o> – <ɔ>), у пол. і фр. – за назалізацією, у нім. – за лабіалізацією.

Універсальністю характеризується протиставлення приголосних за участю голосу і шуму (дзвінкістю/глухістю): – <p>, <g> – <k>, <ʒ> – <ʃ>, <z> – <s> тощо, а також за місцем і способом творення.

Специфічною для слов. мов є опозиція за дізністю (твердістю – м'якістю): укр. *стан* /стан/ – *стань* /стан'/, *п'ят* /п'ят/ — *п'ять* /п'ят/, *біла* /біла/ – *біля* /біл'а/ тощо. В інших мовах такого протиставлення нема.

Диференційні ознаки фонем, що визначаються фонологічними опозиціями, не збігаються в різних мовах: якщо зіставити звуки /г/ і /г'/ в укр., рос. і нім. мовах, то побачимо, що ознаки проривності (зімкненість)/фрикативності, якими звуки різняться, є диференційними для укр. та нім. мов (укр. *грати* – *грати*; нім. *Hans* «власне ім'я Ганс» – *Gans* «гусак, гуска») і не є такими в рос.м. У яп.м. недиференційними є ознаки вібрантності/плавності звуків /р/ і /л/ (пор. укр. *рак* – *лак*). У багатьох мовах суттєву роль відіграють опозиції за довготою голосних чи приголосних: англ. *port* /ро:t/ – *pot* /pot/; нім. *ihm* /i:m/ «йому» – *im* /im/ «в»; фін. *tuli* «вогонь» – *tuuli* «вітер».

Р. Якобсон, Г. Фант і М. Халле довели, що для опису фонем усіх мов світу достатньо 12 пар бінарних диференційних ознак. Так, для опису 44 фонем англ.м., 36 фонем фр.м. використовується 10 ознак; для опису 38 фонем укр.м. достатньо 9 ознак (вокальність,

консонантність, дифузність, низькість, бемольність, дієзність, перервність, різкість, дзвінкість).

Для зіставного аналізу залучають не тільки якісні особливості опозицій, а й кількісну їх характеристику – визначення «сили фонологічної опозиції», під якою розуміють число корелятивних пар, що належать до цієї опозиції. В. К. Журавлев запропонував формулу для визначення сили фонологічної опозиції: $F = n^{D/N}$, де F – сила фонологічної опозиції, n – кількість пар, які складають певну опозицію, D – кількість позицій розрізнення (сильних позицій), N – кількість позицій нейтралізації (слабких позицій).

Зі слабкими позиціями пов'язане явище нейтралізації і варіативності фонем. Слабкі позиції (варіанти, алофони) й варіації фонем у різних мовах не збігаються. Так, позиція кінця слова для приголосних рос., пол., нім. мов є слабкою (рос. *луг* /лук/, пол. *grad* /grat/ «град», нім. *Rad* /rat/). В укр., англ. мовах кінець слова є сильною позицією (*важ* /важ/ – *ваш* [ваш], англ. *bag* /bæg/ – *back* /bæk/). Наведені приклади показують, що в кінці слова в рос.м. фонемі <г> і <б> реалізуються в їх алофонах /к/ і /п/, у пол. і нім. мовах фонема <д> – в алофоні /т/.

У зіставленні фонологічних систем важливим є і їх дистрибуція. Бувають ситуації, коли в двох мовах є відповідні одна одній фонемі з подібними алофонами, але умови вживання цих алофонів не однакові. Так, фонема <з> у фр.м. займає позиції на початку, в середині і в кінці слова: *jaune* /зон/ «жовтий», *leger* /лезе/ «легкий», *gorge* /gəRʒ/ «горло». В англ.м. <з> трапляється тільки в середині і в кінці слова: *measure* /тезə/, *rouge* /ру:ʒ/ «помада».

Іншим типом дистрибуції є сполучуваність фонем – **фонотактика**. Кожна мова відзначається своєрідною сполучуваністю фонем: у пол.м. фоносполучення <ʃtʃ> можливе в усіх трьох позиціях слова (*Szczecin* «Щецін», *jeszcze* «ще», *barszcz* «борщ»). В англ.м. такої послідовності немає. В ісп.м. неможливі такі звичайні для англ. послідовності приголосних, як /str/, /skr/, /spr/ (*street*, *scroll*, *spring*) і такі прикінцеві сполучення, як /nd/, /ld/ (*world*, *wind*).

Також у зіставних дослідженнях фонологічних систем мов треба враховувати функції, виконувані фонемами в структурі слова. Так, у семітських мовах основне лексичне значення виражають приголосні, а голосні виконують граматичну функцію: араб, *kataba* «(він) писав», *kutiba* «написаний», *kātib* «писець», *kitāb* «письмо, книжка». У тюрк.

мовах, навпаки, голосні не виражають граматичного значення, а служать для розрізнення лексичного значення: тур. *göl* «озеро», *güll* «квітка», *gel* «приходь».

3. Контрастивні дослідження голосних фонем

У зіставних дослідженнях голосні фонemi характеризуються за такими параметрами:

1) за якісним складом (за наявністю певних голосних): фонема <ü> є у фр., нім., фін. мовах, але її немає в англ., ісп., слов.-их, ін. мовах. Носові голосні наявні у фр., пол., порт. мовах, але відсутні в укр., рос., білор., чеськ., словацьк., болг., серб., нім., англ. тощо;

2) за кількісним складом: у кхмерській мові 30 голосних, у фр. 15, в ісп. 5, у кечуа 3;

3) за розподілом за артикуляцією: італ.м. має 2 голосні високого піднесення (<i> й <u>), французька – 3 (<i>, <u>, <ü>), турецька – 4 (<i>, <u>, <î>, <û>); різниться також кількість ступенів відкритості голосних: в ескім.м. – 2, в ісп. – 3, в італ. – 4;

4) за частотою використання в лексичних одиницях: послідовність, типова для фр.м. – <a>, <□>, <i>, <ə>, <ü>, <u> ..., в англ. – <i>, <e>, <ɔ>, <ə> ...;

5) за особливостями функціонування: у тюркських і фіно-угорських мовах діє явище сингармонізму (=однакове вокалічне оформлення слова) фін. *talo* «дім» – *tallossa* «в домі»; тур. *el* «рука» – *eller* «руки»;

6) за діахронією (ступінь зміни фонем ряду мов стосовно спільної мови-джерела): для наголошених голосних у романських мовах можна встановити такі коефіцієнти зміни щодо латинської мови: фр. – 44%, порт. – 31%, провансальська – 25% , рум. – 13%, ісп. – 20%, італ. – 12% , сардська – 8%.

При порівнянні систем голосних фонем укр. та англ. мов виявляємо риси ізоморфні (монофтонги) та аломорфні (кількісна репрезентація і якісна характеристика вокалізму).

В англійській мові 11 голосних фонем-монофтонгів: <i>, <i: >, <e>, <æ>, <ɔ>, <ɔ: >, <^>, <a: >, <u>, <u: >, <ə: >. В окремих працях <i: > й <i: > називають дифтонгоїдами. Крім монофтонгів, до системи голосних англ.м. входять 8 дифтонгів, які можна поділити на три групи: 1) з нескладовим /i/ – <ei>, <ai>, <oi>, з нескладовим /u/ – <ɔu>, <au> та з нескладовим /ə/ — <iə>, <□ə>, <uə>. Фонологічний статус англ. трифтонгів залишається невизначеним, оскільки наявні

трифтонги з морфемним членуванням: *liar* /laɪə/, *lower* /louə/, отже, фактично це не трифтонги, а сполучення трьох фонем.

В укр.м. 6 голосних фонем: <i>, <e>, <и>, <a>, <o>, <y>, дифтонгів і довгих фонем немає.

Навіть близькоспоріднені мови можуть суттєво відрізнятися за кількісним і якісним складом голосних фонем: так, у фонологічній системі швед.м. дифтонгів немає, норв.м. має 4 дифтонги, ісл. – 5, фарерська – 6, датська – 11.

Різна кількість голосних фонем у мовах зумовлює неоднакову систему їх опозицій у кожній із мов. В англ.м. 19 голосних, в укр. – 6, отже, кількість опозицій голосних фонем в англ.м. буде більшою з опозиціями, відсутніми в укр.м.: <i> – <u> (*fill* /fil/ – *fool* /fu:l/); <i:~> – <i> (*eat* /i:t/ – *it* /ɪt/); <ei> – <oi> (*bay* /bei/ – *boy* /boi/) та ін. Система опозицій голосних англійської мови значно багатша завдяки опозиції довгих і коротких монофтонгів і опозицій дифтонг – дифтонг. Лише одними дифтонгами утворюється 36 опозицій.

4. Зіставні дослідження приголосних фонем

Системи приголосних фонем різняться в мовах за кількісним, якісним складом, за частотністю в мовленні, за особливостями функціонування.

У мовах світу спостерігаємо від 8 (таїтянська мова) до 78 (убихська мова) приголосних. Зазвичай мови мають 15-25 приголосних фонем (в укр.м. 32, в рос. 34, в англ. 24, в нім. 22; у фр. 21, в ісп. 20). Відрізняються мови і за якісним складом приголосних: в деяких мовах немає задньоязикових приголосних, плавних, носових, фрикативних. Укр.м. відрізняється від англ. тим, що в укр. є палаталізовані фонemi <д'>, <т'>, <з'>, <с'>, <ц'>, <дз'>, <л'>, <н'>, <р'>, <ж'>, в англ. немає. Крім того, в укр.м. немає фонем <θ>, <δ>, <η>, <w>, <h>, <r>, а в англійській <дз>, <ц>, <х>, <р>, <г>.

Часто при зіставленні систем приголосних фонем звертаються до консонантної насиченості мовлення в мовах, яка може коливатися від 2 (дві голосні фонemi на одну приголосну) до 0,5 (одна голосна на дві приголосні).

Різняться мови і у частотності окремих фонем у текстах: фонemi <т> і <д> посідають у текстах чес. відповідно 5,6% і 3,7%, латин. – 8,6% і 5,1%, фр. – 4,9% і 4,5%, угор. – 7,2% і 3,2%.

5. Зміни фонем у мовленні

Залежно від позиції в слові і від сусідніх звуків представники фонем (звуки) зазнають різних змін, до яких відносимо: редукцію голосних, оглушення приголосних у кінці слова, акомодацию, асиміляцію, дисиміляцію та ін. Для англ. та рос. мов характерна *редукція голосних*, проте позиції, в яких голосні редукуються, різні: у рос.м. найслабшою позицією є другий перед наголошеним склад і всі після наголошеного. В англ.м. максимально редукується перший перед наголошеним склад. Для укр.м. редукція голосних не є характерною – якісна редукція стосується лише звуків /e/ та /i/, які в ненаголошеній позиції замінюються на звук /e^h/: *мене* /ме^hне/, *дитя* /ди^hт'а/. У фр.м. зі зміною наголосу в граматичних формах д-ва фонема в ненаголошеній позиції може якісно редукуватися в німу голосну (варіант /ə/) або зовсім зникати.

Явище *акомодациї* (комбінаторна зміна) полягає в частковому пристосуванні артикуляції сусідніх приголосної й голосної фонем, поширене в укр. та ін. слов. мовах. Після м'яких і між м'якими приголосними звуки заднього ряду стають більш передніми: укр. *сад* /сад/ – *сядь* /с'ад'/, *лук* /лук/ – *люк* /л'ук/. В укр.м. голосні акомодуються приголосними, у фр., перськ., навпаки, приголосні акомодуються голосними: у фр.м. перед /i/ й /y/ приголосні позиційно пом'якшуються: *ti* «чи що?» (питальна частка), *tu* «ти». В англ.м. явище акомодациї майже відсутнє.

Поширеною в мовах світу є асиміляція – артикуляційне уподібнення звуків одного типу в потоці мовлення в межах слова або словосполучення. Для кожної мови характерними є свої правила асиміляції: укр.м. властива асиміляція за дзвінкістю (*боротьба* /бород'ба/), рос.м. – за дзвінкістю і глухістю (*просьба* /проз'ба/, *рукавичк* /рукафчик/). Тільки для слов.мов характерна асиміляція за твердістю/ м'якістю (укр. *спів* /с'п'іу/, рос. *гость* /гос'т'/). В укр. на відміну від рос. практично немає асиміляції за глухістю (пор. рос. *книжка* /кн'ишк'/ і укр. *книжка* /книжка/). В англ.м. на відміну від укр. та ін. слов., де асиміляція обов'язкова для всіх випадків збігу приголосних у слові, асиміляція за дзвінкістю/глухістю і за місцем і способом творення трапляється лише в словосполученнях або на стику слів: *has she* /hæʃʃi/, а також в іменникових закінченнях множ. й дієслівних закінченнях 3-ої особи Present indefinite -s: *dogs* /dɒgz/, але *cats* /kæts/, *reads* /ri:dz/, але *works* /wɜ:ks/.

Різновидом асиміляції є *сингармонізм*, який властивий тюркським, фіно-угорським і тунгусо-маньчжурським мовам (тур. *oda* «кімната», *odada* «в кімнаті», *odalar* «кімнати»).

Для багатьох мов (пол., нім., туркм., рос. та ін.) характерна така позиційна зміна, як *оглушення* дзвінких приголосних у кінці слова: польськ. *grad* /grat/ «град», *hrew* /kref/ «кров», нім. *Bund* /bunt/ «союз», *Rad* /rat/ «колесо». рос. *зуб* /зуп/. Для укр. й англ. мов це явище не характерне: укр. *лід* /л'ід/, *паж* /паж/, англ. *wide* /waid/.

А. В. Широкова, пов'язавши фонологічні особливості з типом мов, а саме синтетизмом й аналітизмом, дійшла таких висновків:

1) в аналітичних мовах немає корелятивних ознак у приголосних фонемах (синтетичні мови мають глухість/дзвінкість, твердість/м'якість);

2) відсутність корелятивних ознак, які супроводжуються процесом нейтралізації у слабких позиціях, вказує на слабку варіативність фонем в аналітичних мовах (англ. і ром.-ких). Там, де бідна морфологія, рідко бувають регулярні позиційні чергування фонем;

3) слабка варіативність фонем в аналітичних мовах пов'язана з неможливістю чіткого визначення меж слів (у рос.м. сигналом кінця слова є оглушення);

4) відмінність синтетичних і аналітичних мов на фонологічному рівні виявляється в чергуванні звуків у різних фонетичних позиціях (початку, середини, кінця слова): більша варіативність у рос.м. пов'язана з якісною і кількісною редукцією голосних і нейтралізацією приголосних, і одноманітна (скоріше стилістична) якісна редукція в англ. і ром.-ких мовах, що відображає, в свою чергу, аглютинативні тенденції морфологічної будови слова цих мов (аглютинація – спосіб творення граматичних форм і похідних слів у деяких мовах додаванням до незмінюваних основ однозначних афіксів).

6. Типологія складів у мовах світу

У мовах світу виявляються такі ознаки складу як фонетичної одиниці:

- 1) обмеженість допустимих поєднань голосних (V) і приголосних (C): в араб.м. можливі склади моделей CV або CVC;
- 2) проста структура внутрішньоскладових консонантних сполучень, що відповідає принципу «хвилі звучності» (у дагест.м. в кінці складу можуть бути тільки сполучення «сонорний + шумний»);

- 3) наявність дистрибутивних (позиційних) обмежень: у нім.м. дзвінкі приголосні не можуть бути в кінці складу;
- 4) компенсаторні відношення за тривалістю між голосним і приголосним, який завершує склад (у швед.м. за коротким голосним іде довгий приголосний, а за довгим голосним – короткий приголосний);
- 5) залежність місця наголосу від кількісної структури складу (у латин.м. наголос падає на передостанній склад, якщо в складі є довгий голосний або якщо він закінчується на приголосний, і на третій склад від кінця в інших випадках, тобто якщо голосний у другому складі від кінця є коротким);
- 6) наявність складової просодії – тональної або тембрової (тембровий сингармонізм за м'якістю/твердістю у праслов'янській мові);
- 7) тенденція до кореляції складоподілів і граматичних одиниць; це виявилось у мовах, де збігаються морфема і склад.

У більшості мов звукові ланцюжки однозначно діляться на склади. Однак є мови, де поділ слів на склади викликає труднощі, пов'язані з варіативністю складоподілу, скажімо, в укр.м.

У більшості мов світу склад – одиниця фонетична, не змістова, проте у деяких мовах (китайсько-тибетських, в'єтн.) склад збігається з морфемою, отже, морфемна межа всередині складу неможлива (в назві кит. газети «Женьмін'жабао» є чотири склади і чотири морфеми: *жень* «людина», *мін* «народ», *жі* «день», *бао* «газета»). Тож склад є мінімальним елементом, необхідним для утворення морфеми.

В інших мовах між морфемою і складом не існує співвіднесеності: укр. *сподобалося*, де є 5 складів (спо|до|ба|ло|ся) і 6 морфем (с|подоб|а|л|о|ся).

Розрізняють чотири типи складів: 1) відкритий неприкритий (V): укр. *і* (сполучник); англ. *eye* /ai/; 2) закритий прикритий (CVC): укр. *вид*; англ. *ban* /bæn/; 3) відкритий прикритий (CV): укр. *на*, *до*; англ. *far* /fa:/; 4) закритий неприкритий (VC): укр. *ох*; англ. *it* /it/.

В укр.м. переважають відкриті та прикриті склади (*ко-ло-да*, *ві-тчи-зна*; у фр. – навпаки, межа складу переважно проходить після приголосного (*ac-teur* «актор», *ab-sent* «відсутній»). У полінезійських мовах склади всі відкриті (напр., назви островів: *Са-мо-а*, *Га-ва-ї*).

Вільною сполучуваністю приголосного-сонанта з голосним характеризується структура складів у чес., словацьк., укр., серб.,

хорват. і словенськ. мовах на протипагу різним залежностям голосного від попереднього звука у пол., білор., рос., болг. і макед. мовах.

Тип структури складу визначається за такими критеріями:

- 1) який звук (голосний чи приголосний) є складотворчим;
- 2) яка кількість приголосних знаходиться перед складотворчим звуком;
- 3) яка кількість приголосних знаходиться після складотворчого звука.

На основі першого критерію виділяють два типи мов: 1) мови, в яких складотворчим виступає тільки голосний (укр., білор., пол., болг., рос. та ін.); 2) мови, в яких складотворчим виступає не лише голосний, а й приголосний (серб., хорват., чес., англійська тощо). В англ.м. є склади, в яких наявні тільки приголосні (лише в кінці слів, складотворчим виступають сонанти /l/ і /n/, зрідка /m/: 1) CC (*table* /'tei-bl/, *taken* ['tei-kn]); 2) CCC (*servant* /'sə:-vnt/); 3) CCCC (*students* /'stju:-dnts/).

Ще більше різняться мови за критерієм кількості приголосних перед і після складотворчого складу. Так, в укр.м. склади можуть мати вигляд CV, CCV, CCCV, CCCCВ (*ти, сто, скло, Бре-тський*). В англ.м. перед складотворчим може бути не більше трьох приголосних, В рос.м. перед складотворчим може бути звукосполучення /нр/Ї (*нрав, нравиться*), укр.м. це не властиво. У німецькій мові не існує звукосполучення «шумний + j», а в рос.м. вони поширені (*лю* /л'іу/, *шю* /ш'іу/). Дистрибуція «приголосний + сонант + приголосний» поділяє слов'янські мови на 2 групи. До мов, структура складів у яких характеризується звукосполученням «приголосний + сонант + приголосний + голосний» належать пол., словац., чес., серб., хорват., макед.. У білор., рос., укр., болг. і словенськ. мовах сполучення «приголосний + сонант + приголосний» недопустимі.

Складу CCCCВ немає в англ. і нім. мовах, але є в рос.: *взглянуть, всплеск*.

Щодо кількості приголосних після складотворчого, то в укр.м. не може бути більше 4 приголосних, а в англ.кій їх 5 або 6: *minstrels* ['min-strlz]. У сканд. мовах після складотворчого) може бути не більше 2 приголосних.

Щодо частотності певних типів складів, то в англ.м. найпоширеніші тип CVC (80%) і тип CV; в укр. – тип CCVC (*звір, смак*), CVC (*дім, дав*) і CVCC (*міст, варт*). Англ.м. характеризується

великим скупченням приголосних після складотворчого, а укр. – перед складотворчим.

Особливістю деяких мов щодо структури складу є так звана «складова рівновага»: у швед. і норв. мовах наголошений склад повинен мати або довгий голосний і короткий приголосний (CV:), або довгий приголосний і короткий голосний (CVC:).

Різною в мовах є частотність односкладових, двоскладових, трискладових і т. д. слів: у фр.м. односкладові слова становлять 10%, а слова з трьох складів – 37%; найчастотнішими у фр.м. є трискладові та двоскладові слова, у спорідненій італ.м. – три- і чотирискладові слова.

7. Суперсегментні засоби

До суперсегментних (лат. *super* — над і *segmentum* — відрізок) засобів належать просодичні засоби – наголос та інтонація.

Наголос – виділення в мовленні певного складу в послідовності інших складів за допомогою фонетичних засобів. Для виявлення своєрідності наголосу порівнюваних мов використовують 4 критерії: 1) природа наголосу; 2) місце наголосу в слові; 3) якість наголосу; 4) функція наголосу.

За своєю природою наголос може бути *силовим* (=динамічним, еспіраторним, визначається силою видиху струменя повітря); *музикальним* (=мелодійним, тонічним, пов'язаним із висотою тону); *кількісним* (=довготним, квантитативним, визначається тривалістю звучання). За цією ознакою наголосу виділяють *акцентні атональні* мови. В акцентних мовах як просодичний засіб використовується динамічний, квантитативний наголос (більшість індоєвроп. мов). У тональних мовах просодичним засобом, виступає тон. Музикальний (тонічний) наголос властивий норв., швед., литов., латиськ., словен., серб., хорват., яп., санскрит. мовам. Деякі мовознавці відносять до мов з музикальним наголосом кит., в'єтн., тайську, бірманську мови, але це не коректно, оскільки в цих мовах, які є переважно складовими, тон є невід'ємною якісною характеристикою слова, а не засобом виділення складу, бо кожен склад має свій тон. Тон у них не є наголосом.

Наголос – комплексне явище. Так, в англ.м., яка вважається мовою з динамічним наголосом, наголошеними сприймаються довгі голосні або голосні з підвищенням тону, тобто динамічність для цієї мови – не єдина ознака наголосу. Укр. наголос також є динамічним, але з додаванням часокількісного та тонічного компонентів. У нім. та

англ. мовах відсутня взаємно-однозначна відповідність довготи і сили – в наголошеному складі трапляються як довгі, так і короткі голосні.

Датськ.м. властивий динамічний наголос. Але деякі слова мають своєрідний наголос *stad* (поштовх), своєрідний залишок музикального наголосу. Він виявляється в раптовому ослабленні, а потім посиленні повітряного струменя під час вимови звука. Голосові зв'язки напружуються і зближуються, і повітряний струмінь, наштовхуючись на перепону, збільшує тиск на них. Як тільки напруження слабшає, струмінь повітря поштовхом виривається назовні, утворюючи звук. Цей «поштовх» надає особливого забарвлення дат. мовленню і, що є важливим, виконує смислорозрізнявальну функцію: *guld* /gul/ «золото» – *gul* /gu'l/ «жовтий».

Існують також *анакцентні* мови, в яких немає ні тону, ні наголосу (монгольські, деякі тюркські). У них немає наголосу, тому що сингармонізм виконує функцію наголосу – забезпечує фонологічну цільність слова, його виокремлення в мовленнєвому потоці.

Л. В. Щерба відносив до анакцентних мов і фр.м. Він уважав, що у фр.м. наголос оформляє не слово, а ритмічну групу.

За місцем у слові наголос буває *фіксованим* (зв'язаним), тобто закріпленим за певним складом у слові, і *нефіксованим* (вільним), коли він може падати на будь-який склад. Фіксований наголос характерний для пол., чес., фр., естон. та ін. мов. Наголос на першому складі спостерігаємо у чес., словац., латиськ., швед., угор., ест., фін., чечен., монгол. мовах; на другому – у лезгин.; на передостанньому – у пол., марійській, більшості індонез.; на останньому – у фр., вірм., нанайськ., тюркських мовах. Можна uważати умовно фіксованим наголос у нім. та англ.м., де наголошеним переважно є перший склад, ісп. та італ. мовах, у яких наголошеним, як правило, є передостанній склад. Нефіксований (вільний) наголос характерний для укр., білор., серб., хорват., рос., литов., абхаз. та ін. мов.

У мовах із фіксованим і нефіксованим наголосом наголос може бути *нерухомим*, *постійним* (коли у всіх формах слова він падає на один і той самий склад) і *рухомим* (коли в межах морфологічної парадигми, тобто в межах форм одного й того самого слова, він може змінювати своє місце): в англ.м. наголос нерухомий, в укр. – рухомий (*дерево* – *дерева*, *нога* – *ноги*); пол. (хоча в ній фіксований наголос; (*towarzysz* «товариш» — *towarzysza* «товариша»).

Вільний динамічний наголос виконує *сигніфікативну функцію*: розрізняє граматичні форми лексеми і значення слів (*вікна* – *вікна*, *виходити* – *виходити*). Навіть у мовах із майже фіксованим наголосом у тих випадках, де наголос є вільним, він виконує сигніфікативну функцію: англ. *object* «об'єкт» – *object* «заперечувати», *import* «імпорт» (іменник) – *import* «імпортувати» (дієслово).

Крім головного (основного, сильного) існує побічний (слабкий, другорядний) наголос, який часто мають складні слова: укр. *п'ятиповерховий*, ісп. *lentamente* «повільно». Яскраво виражений побічний наголос в англійській мові, причому він властивий не тільки складним словам, а й усім словам, які мають більше чотирьох складів і в яких головний наголос падає на другий або третій склад від кінця: *unforgettable*. В укр., рос., англ. та ісп. мовах побічний наголос є першим, основний – другим; в нім.м. – навпаки: *Halstuch* «краватка».

У деяких мовах за якісною ознакою розрізняють не два ступені сили (основний і побічний наголоси), а більше. Так, у швед.м. є 4 різновиди наголосу: основний, побічний, слабкий і нульовий.

Спільною для всіх типів і видів наголосу є *кульмінативна функція* (забезпечення цільно-оформленості слова шляхом виділення просодичного його центра). Нефіксований і рухомий наголоси виконують сигніфікативну функцію – словорозрізнявальну (*на березі* – *на березі*) і форморозрізнявальну (*руки* – *руки*). Зв'язаний, фіксований наголос виконує делімітативну (розмежувальну) функцію (вказує на межі слів). Усі типи наголосу можуть виконувати *експресивну функцію*.

Якщо порівняти наголос в укр. та англ. мовах, то побачимо, що наголос у цих мовах подібний – силовий (динамічний). Але в англ.м. він набуває висотного компонента, а в укр. – квантитативного (стає довшим, на відміну від англ.м.). Англ. наголос є зв'язаним (фіксованим, постійним) і нерухомим, оскільки переважна більшість дво- і трискладових слів мають наголос на першому складі і наголос, як правило, не переміщується при приєднанні до кореня чи основи словотвірної морфеми: *use* – *useless*, *king* – *kingdom*. Укр. наголос є вільним і рухомим: *ручка*, *метелик*; *батько* – *батьки*, *скласти* – *складати*. В англ.м. наявні поодинокі випадки зміни наголосу в похідних словах: *industry* – *industrial*, *real* – *reality*. Також в англ.м. існує яскраво виражений побічний наголос у словах, що мають більше 4 складів і в яких наголос падає на другий або третій склад від кінця. В

укр.м. побічний наголос слабший від англійського і трапляється тільки в складних словах: *сталева Ар, двадцятьп'ятьирічний*. В укр.м. наголос служить для розрізнення омографів (*коси – коси*) і різних граматичних форм слова (*озера – озера*), в англ.м. – для розрізнення двоскладових слів, які належать до різних частин мови (*address* «адреса» – *address* «адресувати, звертатися»).

Інтонація складається з мелодики, інтенсивності, тривалості, темпу мовлення і тембру вимови, корелює з синтаксисом. У висловленні виконує такі функції: розрізняє комунікативні типи висловлення (запитання, спонування, розповідь, оклик тощо), розрізняє частини висловлення відповідно до їх смислової важливості, оформлює висловлення в єдине ціле, одночасно розчленовуючи його на синтагми, виражає конкретні емоції, розкриває підтекст висловлення, характеризує мовця і ситуацію спілкування. Інтонація недостатньо досліджена у порівняльному аспекті; як правило, зіставляється у мовах за двома критеріями: характеристика руху тону і характер завершення синтагми. Розрізняють висхідний, низхідний і рівний рухи тону і низхідне та висхідне завершення синтагми, що служать для розрізнення смислу: *Перемога. ↓ – Перемога? ↑*

Пор. інтонацію укр. та англ. мов. В обох мовах є синтагми з понижуючою шкалою з низхідним завершенням (розповідні, спонукальні, окличні, а також питальні речення, які починаються з питальних слів (*Нарешті показалося сонечко. He's working from home now. What do they want?*)), з висхідним завершенням (перша частина складнопідрядних речень, загальні питання, які починаються з допоміжних дієслів: *Я впевнений, що все буде добре. I hope you're doing well. Did you have a safe trip?*) і з рівним завершенням (слова автора після прямої мови: «*Сідайте*», – *запросив господар; «Your mark is four», said the professor*). Тільки в українській мові є синтагми з підвищуючою шкалою з висхідним завершенням (більшість типів питальних речень: *Хіба ви не чули? А він що?*) і з низхідним завершенням (речення з альтернативним сполучником *чи* і з переліченням: *Вона з нами чи ні? Рахуй, скільки котиків: один, два, три, чотири, п'ять.*).

Семінарське заняття 4

Граматичні категорії в морфологічних системах мов

1. *Загальна характеристика граматичних категорій.*
2. *Категорії роду.*
3. *Категорії числа і відмінки.*
4. *Категорія детермінації.*
5. *Категорія ступенів порівняння.*
6. *Категорії часу і виду.*
7. *Категорії стану і способу.*
8. *Категорія особи.*
9. *Приховані категорії.*

1. *Загальна характеристика граматичних категорій.*

Система протиставлених рядів граматичних форм із однорідними значеннями називається **граматичною категорією**, в якій визначальною є категоріальна ознака (узагальнене значення часу, особи, стану тощо). Необхідною ознакою граматичної категорії є єдність значення і його вираження в системі граматичних форм як двосторонніх мовних одиниць.

Кількість і склад граматичних категорій різняться у мовах світу: так, слов. мови характеризуються категорією дієслівного виду, яп. і кор. – категорією ввічливості. Відрізняються мови і за кількістю протиставлених членів усередині категорій (в англ.м. 2 відмінки, в нім. – 4, в рос. – 6, в укр. – 7, у дагест. мовах – до 40). В різних мовах частини мови різняться категоріями: у ненецькій мові іменник має категорії особи і часу, а в тагальській мові іменник і прикметник мають категорії способу, виду, стану, способу дії.

Доведено, що синтетичні мови значно багатші на граматичні категорії від аналітичних.

2. *Категорія роду*

Її сутність полягає в розподілі слів або форм за двома чи трьома класами, традиційно співвідносними з ознаками статі або їх відсутністю. Одна з найменш логічних і найбільш непередбачуваних категорій – в одних мовах в її основі проглядають відмінності статі, в інших приєднуються відмінності істоти / неістоти, розумності /

нерозумності, а ще в інших – ознаки форми, величини, будови предметів тощо. При цьому класифікація слів за родами часто буває непослідовною і невмотивованою (фр. *la maison* – будинок – ж.р, *le livre* – книга – ч.р., укр. *хлопча, курча, теля* – с.р.). Термін *категорія роду* застосовують переважно до індоєвр. і семітських мов, оскільки в них ця категорія якоюсь мірою ґрунтується на статевих відмінностях. Стосовно інших мов вживають термін *категорія класу*.

Лише в частині іменників відображені справжні статеві відмінності. Відмінності статі, істоти / неістоти, особи / неособи відступають на другий план, перетворюючись на ознаки належності іменників до певних класів (пор. укр. *дівча*, нім. *das Mädchen* позначають жін. стать, але належать до сер.р.). Тут головним є належність іменника до певного класу. У назвах неістот категорія роду позбавлена співвідносності з біологічною статтю; вона виступає як суто формальна, суто граматична, через що один і той самий предмет, одне й те саме поняття навіть у близькоспоріднених мовах можуть позначатися іменниками різного роду. Пор.: укр. *стен* (ч. р.) – рос. *стен* (ж. р.), укр. *собака* (ч. р.) – рос. *собака* (ж. р.), укр. *проблема* (ж. р.) – польськ. *problem* (ч. р.), франц. *la dent* «зуб» (ж. р.) – ісп. *el diente* (ч. р.). Хитання в роді може мати місце і всередині однієї й тієї самої мови: укр. *барліг* і *барлога*, *птах* і *птаха*; рос. *жираф* і *жирафа*; нім. *Zierat* «прикраса, оздоблення, орнамент» (чоловічого, жіночого і середнього роду). У німец. мові інколи слова мають варіанти закінчень і відповідно різний рід: *Spalt* «щілина» (ч. р.) – *Spalte* (ж. р.).

Рід є живою категорією, тому може змінюватися. Так, у нім. словниках XIX ст. *Barrage* «бар'єр, загорожа, перепона» кваліфікувалося як іменник ч. і ж. р., сьогодні це слово – ж. р.

Формальний характер категорії роду виявляється також у тому, що вона охоплює й такі частини мови, як прикметник, числівник, займенник, деякі форми дієслова, що пояснюється узгодженням слів у роді. Типи узгодження та обсяг їх використання неоднакові в різних мовах: узгодження кількісних числівників в укр.м. представлено кількома прикладами (*один олівець, одна лінійка, одне слово, два сини, дві доньки*), в корейськ.м. кожен числівник отримує суфікс того класу, до якого належить ім'я обчислюваного предмета. На відміну від укр.м. дієслова в ісп.м. не мають форм роду. Не узгоджуються в роді в нім. мові порядкові числівники і дієприкметники. В укр. і рос. мовах іменники *pluralia tantum* не мають роду, а в ісп. мають: *los grillos*

«кайдани» (ч. р.), *las gafas* «окуляри» (ж. р.). У мовах виділяють 2 (ч. і ж.) і або 3 роди (ч., ж. і с., останній ще називають нейтральним, або ніяким). Відсутність чітких формальних показників роду в іменниках зумовило утворення проміжного класу слів – спільного роду (укр. *сирота*, *непосида* тощо, позначають осіб ч. та ж. статі, мають двояке узгодження залежно від статі особи – *нещасний* / *нещасна сирота*, *такий* / *така непосида*, *страшний* / *страшна нероба*).

Категорія роду наявна не в усіх мовах. Характерна для більшості індоєвроп. і семітських мов; цілком відсутня в аглютинативних мовах (тюркськ, монгольських, фіно-угорських, япон.). У сучасних індоєвроп. мовах трапляються 3-родові (слов., нім. і швед. мови) і 2-родові системи (ром. та іранські мови).

Категорія роду в кожній мові має формальне вираження. Так, в укр.м. нульова морфема в початковій формі іменника є показником ч. р. (*кінь*), флексії -о, -є – показником с. р. (*сонце*), флексії -а, -я – показником ж. р. (*весна*). В окремих випадках йдеться про збіг закінчень (*хата* і *Микита*, *батько* і *село*). Виразником роду тут є синтаксичний зв'язок з іншими словами в реченні, що є справедливим і для невідмінюваних започених іменників (*старий батько*, *смачне беже*). У болг. і макед. мовах, крім флексій, на рід вказують постпозитивні артиклі (болг. *човекът*, *гората*, *млякото*).

Із ром. мов виразні формальні засоби вираження категорії роду має ісп.м. Рід іменників – назв істот тут виражається опозицією закінчень -о, -а (*lobo* «вовк» – *loba* «вовчиця», *maestro* «вчитель» – *maestra* «вчителька»). Ці ж закінчення використовуються для вираження роду прикметників (*bueno* «хороший» – *buena* «хороша»); опозицією закінчень -е, -а (*serviente* «слуга» – *servienta* «служниця»); опозицією нульове закінчення – закінчення -а (*señor* «сеньйор» – *señora* «сеньйора»); різними суфіксами (*héroe* «герой» – *heroína* «героїня», *actor* «актор» – *actriz* «актриса»). У деяких випадках рід виражається суплетивно (*padre* «батько» – *madre* «мати»). Крім закінчень, кожен іменник вживається з артиклем, який також вказує на рід: *el, un* (ч.р.), *la, una* (ж.р.), наприклад *el (un) libro* «книжка» (ч.р.) – *la (una) carta* «лист» (ж.р.). Отже, рід в ісп.м. має подвійне вираження: виражається одночасно синтетично й аналітично. В ісп.м. на відміну від слов. рід мають навіть іменники *pluralia tantum*: *los grillos* «кайдани» (ч.р.) – *las esposas* «наручніки», *las gafas* «окуляри» (ж.р.). Крім цього, в ісп.м. рід розрізняється в особових займенниках 1-ої і 2-

ої особи множ., що є дуже рідкісним явищем: *nosotros* «ми-чоловіки» – *nosotras* «ми-жінки», *vosot-ros* «ви-чоловіки» – *vosotras* «ви-жінки».

Подібна картина спостерігається в італ.м. Більшість італ. іменників мають чіткі показники граматичного роду – закінчення -о для ч.р., -а для ж.р.: *libro* «книжка», *salto* «стрибок» (ч.р.) – *casa* «дім», *strada* «дорога» (ж.р.). Менш поширене закінчення -е, яке оформляє іменники двох родів: *fiore* «квітка», *mare* «море» (ч.р.) – *neve* «сніг», *parte* «частина» (ж.р.). Однак у всіх випадках на рід також вказують артиклі *il*, *un* (ч.р.) – *la*, *una* (ж.р.).

Фр.м. через фонетичну стертість флексії переважно позбавлена чітких показників роду. Рід тут виражається аналітично за допомогою артиклів *le*, *un* – *la*, *une*: *un (le) poisson* «риба» (ч.р.) – *une (la) maison* «будинок» (ж.р.), *le camarade* «товариш» – *la camarade* «товаришка». У деяких випадках використовуються суфікси ж.р. (*maître* «господар» – *maîtresse* «господиня», *acteur* «актор» – *actrice* «актриса») та чергування суфікса ч.р. -(t)eur і жіночого роду -(t)euse (*menteur* «брехун» – *menteuse* «брехунка»). Як дублюючий засіб вираження роду у фр.м. може використовуватися чергування кінцевих приголосних кореня (*le veuf* «вдовець» – *la veuve* «вдова»), чергування «нуля» (літера не читається в словах ч.р.) з приголосним (читається літера перед кінцевим «німим е»: *le chat* «кіт» – *la chatte* «кішка»), чергування назалізованого голосного зі звукосполученням «голосний і приголосний /n/» (*le chien* «кобель» – *la chienne* «сука»).

Серед ром. мов особливого стосовно вираження роду є румун.м. На відміну від усіх інших ром. мов у румун. є не 2, а 3 роди – ч., ж. і с. Іменники ч. і с.р. закінчуються на приголосний і -и, а ж. – на -а, -а, -еа. Своєрідність с.р. в тому, що іменники цього роду в однині мають усі ознаки ч.р. (закінчення, артиклі, детермінативи, способи узгодження), а в множині – ж.р. Іншим засобом вираження категорії роду є артикль, однак якщо в інших ром. мовах артикль є препозитивним, то в румун. він постпозитивний. Цікавим є також той факт, що іменники ж.р. в цій мові становлять більше 50% від загального числа іменників.

У нім.м. категорія роду виражається за допомогою артиклів *ein*, *der* (ч.р.), *eine*, *die* (ж.р.), *ein*, *das* (с.р.). Чітка родова диференціація характерна тільки для означеного артикля. У неозначеному артиклі вона є значно слабшою, оскільки артиклі ч. й с. родів у більшості форм збігаються. Із синтетичних засобів вираження роду можна назвати лише декілька суфіксів, а саме суфікси ж.р. -in (*Arbeiterin*

«працівниця»), *-heit* (*Freiheit* «свобода»), *-keit* (*Tätigkeit* «діяльність»), *-ung* (*Führung* «керівництво») і с.р. *-chen* (*Mädchen* «дівча»), *-lein* (*Fischlein* «рибка»).

Мови, що мають категорію роду, різняться між собою потенційними можливостями утворення родових форм. Укр. мова, приміром, легше творить форми ж.р. від слів ч.р. зі значенням професій (*акторка, професорка, філологія*). Чи не найбільші можливості утворювати форми ж.р. серед слов. мов має болг., в якій звичайними є форми *биоложка, архиварка, архитектка, водителка*.

Дослідження з історії мов засвідчують загальну тенденцію до збіднення і навіть утрати родових відмінностей. Так, роман. мови, які тривалий час зберігали 3-родову систему (ч., ж. і с. роди), зрештою успадкували 2 роди (ч. і ж.). Те саме сталося в кельт. і балт. мовах. Проте помічені також випадки, коли в мові, яка втратила категорію роду, після тривалого проміжку часу відроджується стара родова система. Зокрема, це стосується сингальської мови.

Категорія роду в слов. мовах пов'язана з лексико-граматичними категоріями істоти / неістоти, особи / неособи. Ці категорії разом із родом утворюють єдину категорію узгоджувального класу. Один із засобів вираження цієї категорії – синкретизм 3. і Р.в. для назв істот ч.р. і 3. та Н.в. – для назв неістот (пор.: *бачу хлопця / хлопців, пса / псів, горобця / горобців – бачу степ / степи, стіл / столи*). У множині цій закономірності підлягають не тільки іменники ч.р., а й ж. та с. (*вітаю друзів, гостей, бачу лисиць, орлят*, але *бачу столи, стіни, вікна*). Це стосується білор., польськ., серб., словацьк. і словенськ. мов.

У назвах істот наявні категорії особи / неособи. Так, у пол.м. назви осіб і неосіб чітко диференціюються в 3.в. множ. в ч.р. (пор. *widzę psy* «бачу псів, буквально: бачу пси», але *widzę chłopów* «бачу селян»). Крім того, назви осіб ч.р. в Н. і Кл.в. можуть мати закінчення *-owie*, яке водночас виражає відтінок поваги (*panowie, bratowie* тощо). Крім згаданих мов, розрізнення особи і неособи виявлено в мовах міскіто, наuatль і тамільській.

3. Категорія числа і відмінка

Категорія числа виражає кількісну характеристику предметів і належить до більш загальної мовної категорії кількості поряд із лексичним вираженням числа (укр. *сотня*, англ. *many*, фр. *mille* тощо). Властива іменникам і особовим займенникам (в англ.м. тільки займенники *yourself – yourselves, other – others, this – these, that – those*

мають форми числа). В інших частинах мови, де є ця категорія, вона належить до синтаксичних (узгоджувальних). Узгоджувальна категорія числа властива не всім мовам. В аналітичних мовах вона може виявлятися в окремих випадках. Так, в англ. мові прикметники й займенники не узгоджуються в числі з іменниками (*my cousin – my cousins, a big box – big boxes*). У дієслів узгоджується лише дієслово *be* (*I am / we are, I was / we were*). Немає узгодження в числі іменників і особових форм дієслів також у шведськ., норвезьк, датськ. мовах.

У різних мовах категорія числа різниться кількісно і якісно. Найпоширенішою є бінарна структура – опозиція одн.-мн. (у більшості сучасних індоєвроп. мов, урало-алтайських, нахсько-дагестанських тощо). У деяких мовах є три форми – одн., двоїна і множ. (старослов., давньорусь., давньогр., давньогерманські, суч. семітські) і чотири – одн., двоїна, троїна і мн. (папуаські мови ава, кіуаї, біака).

мова	однина	двоїна	множина
старослов'янська	<i>жена</i> <i>рабъ</i>	<i>женѣ</i> <i>раба</i>	<i>жены</i> <i>раби</i>

У деяких мовах, наприклад у мові хануно (Філіппіни), двоїна представлена тільки в особових займенниках: *mih* «ми» (ексклюзив) – *tah* «ми» (двоїна) – *tarn* «ми» (інклюзив). У мові хопі також є чотири форми числа, але проявляються вони дещо по-іншому: однина, двоїна, паукальне число (коли говорять про небагато, декілька об'єктів), множина. Існує універсалія: якщо в мові є двоїна, то в ній є також однина і множина, якщо є троїна, то є також однина, двоїна і множина.

У багатьох мовах із **аналітичною** категорією числа саме слово не виражає ні одиничності, ні множинності. Так, у кор.м. слово *мал* означає «кінь» і «коні», *чін* – «будиночок» і «будинки». У мовленні граматичне число множини виражається за допомогою показника *-тил* за необхідності. Подібне спостерігається в гуарані, яп. і кит. мовах, де число реалізується в контексті за допомогою різних лексичних і граматичних засобів. З огляду на це **синтетичні** мови характеризуються значною надлишковістю у вираженні числа. Так, в укр. реченні *Усі маленькі діти вчатьсЯ* і в його ісп. відповіднику *Todos los chinos juvenes estudian* множина виражається у кожному слові (в укр.м. 4 рази, в ісп. – 5 разів). Вираження числа тут утворює **граматичний плеоназм** (надлишковість виразових засобів).

Грамема **однини** у мовах світу має різне вираження, ѿ найчастіше – нульовою морфемою (тюркські мови: татар. *урам* «вулиця», башкир. *баш* «голова», казах. *бала* «дитина»; англ. *fox*, *street*; укр. *биль*, *ніс*). В укр.м., як у всіх інших слов., крім нульової морфемі, грамему однини виражають флексії (*батько*, *яйце*, *мапа*). Подібне явище спостерігаємо в швед., норв., дат. мовах, де грамема однини частіше представлена нульовою морфемою (швед. *solo* «сонце», норв. *skip* «корабель»), рідше – закінченнями *-a*, *-e* (швед.м.), *-e* (норв. і дат. мови): швед. *shugga* «тінь», *gusse* «хлопчик». У фр., нім. і англ. мовах однина, крім нульової морфемі, виражається ще аналітично – відповідним артиклем: франц. *le*, *la*, *un*, *une*, нім. *der*, *die*, *das*, *ein*, *eine*, *ein*, англ. *a* (*an*).

У слов., герм. і ром. мовах грамема **множини** виражається за допомогою закінчень, але кількісний склад таких закінчень, спосіб їх приєднання і супровідні (додаткові) засоби вираження цього значення різняться від мови до мови. Так, в укр.м. є цілий ряд закінчень множ. (*гори*, *стілці*, *гаї*, *поля*), то в ісп., португ. та англ. мовах – одне закінчення *-s*, яке після деяких приголосних має варіант *-es* (англ. *toys*, *dresses*, *matches*; ісп. *amigo* «друг» – *amigos* «друзі», *diente* «зуб» – *dientes* «зуби»). В італ.м., де засобом вираження множини також служить закінчення, множина утворюється не шляхом приєднання її показника до форми однини, а шляхом заміни одного закінчення іншим: *letto* «ліжко» – *letti* «ліжка», *fiore* «квітка» – *fiori* «квітки».

В румун.м. при творенні множини використовується аглютинація (як в ісп.), заміщення (як в італ.м.), які нерідко супроводжуються ще й внутрішньою флексією (чергуванням): *zi* «день» – *zile* «дні», *codru* «ліс» – *codri* «ліси», *vâr* «літо» – *veri* «літа».

У фр.м. множина виражається графічно написанням морфемі *-s*, але в усному мовленні вона не реалізується. Пор.: *la maison* /la meʒõ/ «будинок» – *les maisons* /le meʒõ/ «будинки», *l'étoile* /letwa:l/ «зірка» – *les étoiles* /lezetwa:l/ «зірки».

У нім.м. іменники у множині мають закінчення *-e*, *-er*, *-n*: *das Heft* «зошит» – *die Hefte* «зошити», *das Kind* «дитина» – *die Kinder* «діти». Якщо у фр.м. грамема множини виражена однократно (за допомогою артикля), то в нім.м. – двократно (за допомогою флексії та артикля). Множ. виражається не тільки означеною формою артикля, а і його відсутністю.

У тюрк. мовах грамема множини виражається за допомогою єдиної морфеми-приклейки *-лар*, яка виступає в різноманітних варіантах (аломорфах): татар, юл «дорога» – *юллар* «дороги»; казах. *бала* «дитина» – *балалар* «діти»; туркм. *миллет* «нація» – *миллетлер* «нації»; кирг. *жай* «місце» – *жайлар* «місця».

У тюрк. мовах іменники не набувають форм множ., коли поєднуються з квантифікаторами – кількісними числівниками, зі словами невизначеної множини типу *багато*, *мало* і прислівником типу *скільки*, і цим вони відрізняються від герм., ром. і слов. мов. У кит.м. *-мень*, що виражає множинність, не вживається в тих випадках, коли перед іменником є вказівка на певну множинність. Отже, в одних мовах два показники множинності (морфема і числівник) можуть вживатися одночасно, в інших вони виключають один одного.

У деяких мовах множ. утворюється засобом внутрішньої флексії (чергування голосних у корені слова). В англ.м. таких слів 7: *foot* – *feet*, *woman* – *women*, *louse* – *lice* та ін.; у швед. – 25, норв. – 35, дат. – 30, фарерській – близько 20.

Також множина може передаватися у суплетивних і редуплікованих формах: рос. *человек* – *люди*, *ребёнок* – *дети*. Суплетивні форми в багатьох мовах використовуються для вираження граматичної категорії числа особових займенників: укр. *я* – *ми*, *ти* – *ви*; англ. *I* – *we*, *he*, *she*, *it* – *they*; нім. *Ich* – *wir*, *du* – *ihr*; вказівних займенників: англ. *this* – *these*, *that* – *those*; у числових формах Pr.S. дієслова *to be*: *am* – *are*, *was* – *were*).

Редуплікація (повна і часткова) як спосіб вираження значення числа поширена в мові хауса: *kafa* «нога» – *kafafa* «ноги»; в мові папаго: *tini* «рот» – *tiitini* «роти»; в індонез.м.: *orang* «людина» – *orang-orang* «люди»; також у тюрк. мовах, де редуплікована форма одночасно виражає множину і збірність: каракалп. *арба-арба* «арби, теліги та інші вози».

До побічних способів вираження категорії числа відносимо: наголос: укр. *вікно* – *вікна*; нім. *Doktor* – *Doktoren*; внутрішня флексія: укр. *сон* – *сни*; рос. *дно* – *донья*; усічення (рос. *цветок* – *цветы*; укр. *киянин* – *кияни*) тощо.

Загалом в іменниках систему опозицій одн. й мн. можна представити так: опозиція немаркованих форм одн. і маркованих форм множ. (англ. і тюрк. мови); опозиція маркованих форм одн. і маркованих форм множ. (іменники укр. та ін. слов. мов + запозичені

англ. мовою з лат. та гр. мов іменники, які зберігають закінчення одн. і множ. ини мов-джерел запозичення: *cactus* – *cacti*, *datum* – *data*, *analysis* – *analyses* та ін.); опозиція немаркованих форм одн. і немаркованих форм мн. так звані *newtral plurals* «нейтральні форми множини»), де слова мають однакову форму для одн. і мн.: англ. *sheep* – *sheep*, *deer* – *deer*; укр. (запозичення) *колібри*, *кенгуру* тощо.

Форми числа мають різні значення. Однина може виражати три типи значень: одиничність (*дитина*), загальність (*Це під силу навіть дитині*), збірність, речовинність і абстрактність (*професура*, *олія*, *сердечність*). Множина може виражати дискретну множинність (*пісні*), збірну множинність (*вороги*, *друзі*), репрезентативну множинність (означає названу за одним із представників групу осіб: англ. *the Whites* «родина Уайтів»); шанобливість (ввічлива форма *Vi*, нім. *Sie*; *ми* в королівських і царських документах). Форми мн. використовуються для вираження поваги в узб., укр.м.: *Тато сказали* – форму мн. має тільки дієслово. Проте граматична семантика категорії числа є, безумовно, специфічною в кожній мові.

От же, гетерогенність функцій морфологічної категорії числа надає їх об'єднанню в одній категорії ідіотнічний характер.

Що стосується актуалізації форм числа іменників, то серед тих, які мають форми одн. і мн., можна виділити принаймні три групи: 1) ті, які приблизно рівномірно вживаються в одн. і в мн. (*стіл*, *олівець*, *книжка*, *день*, *рік* тощо); 2) ті, які вживаються переважно в одн.і, тобто домінантно-сингулятивні (*сонце*, *місяць* «супутник землі», *вітер* тощо); 3) ті, які вживаються переважно у мн., тобто домінантно-плюративні (*сосиска*, *вергун* тощо). Однак у багатьох мовах є класи іменників, що вживаються тільки в одн. (*singularia tantum*) і тільки у мн. (*pluralia tantum*). Наявність таких слів свідчить про те, що форми одн. і мн. не завжди виражають значення одиничності та множинності. Обидві форми притаманні тільки тим іменникам, що позначають одиничні, дискретні предмети, тобто такі, які піддаються лічбі. В інших випадках форми числа не мають квантитативної функції.

До слів *singularia tantum* належать: назви частин світу (*захід*, *південь*); іменники з речовинним значенням, тобто такі, які позначають недискретну множинність (*молоко*, *хліб*, *залізо*); збірні іменники (*людство*, *сміття*); абстрактні іменники, які виражають емоції, почуття, якості, стани тощо (*сором*, *кохання*, *доброта*); власні назви (*Шевченко*, *Київ*) та ін.

До слів *pluralia tantum* належать: назви парних предметів (*обценьки, штани*); назви деяких матеріалів та їх залишків (*консерви, помії*); назви множинної сукупності чогось (*припаси, мемуари*); географічні власні назви (*Суми, Афіни, Карпати, Анди*).

Повної лексичної відповідності між цими групами слів у різних мовах немає. Пор.: укр. і рос.: *годинник* – *часы*, *похорон* – *похороны*; укр. *гроші* (мн.) – англ. *money* (одн.); англ. *goods, clothes* (мн.) – укр. *товар, одяг* (одн.); укр. *хрестини* (мн.) – фр. *baptême* (одн.). Є мови зовсім без іменників *pluralia tantum*: татарська: *кайчы* (одн.) «одна пара ножиць» – *кайчылар* (мн.) «кілька пар ножиць».

В укр., в інших слов. мовах прикметники, займенники, дієслова, порядкові числівники узгоджуються в числі: *Перші весняні дні були теплими*. В англ.м. узгодження в числі мають лише вказівні займенники *this* і *that* (*this task* – *these tasks*, *that song* – *those songs*). Особливістю укр.м. є наявність специфічної групи дієслів, які вживаються лише у множині (своєрідні дієслова *pluralia tantum*) – такого явища немає в інших мовах. Це так звані неперехідні префіксальні дієслова з другим префіксом *по-* (*повиходити, понаїхати, повтомлюватися* тощо).

Категорія відмінка

Традиційне розуміння відмінка пов'язане з обов'язковим формальним його вираженням у межах словоформ. Категорія відмінка – граматична словозмінна категорія іменних частин мови, яка виражає їхні синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення з іншими словами у реченні.

Дехто з мовознавців стверджує про аналітичні відмінки – поєднання іменників з прийменниками й післяйменниками або навіть іменників у певній синтаксичній позиції в мовах із твердим порядком слів. Аналітичним є відмінок і в тих випадках, коли він виражається словоформами узгоджуваного з ним слова, як, напр., в нім.м.: *dem Vater* «батькові», *einem Schulter* «учневі», чи в укр.м. з незмінюваним іменником: *берлінське метро*.

Ч. Філлмор у своїй «відмінковій граматиці» запропонував семантичний підхід до розуміння відмінка, тобто аналізував смислові відношення (семантичні ролі аргументів), які розглядаються без огляду на спосіб вираження. Напр., дієслово *показати* вимагає ролей («відмінків») агенса (той, хто показує), адресата (той, кому показують) і об'єкта (те, що показують). Таке тлумачення відмінка застосовується

до інтерпретації глибинної структури речення і не має прямого відношення до власне граматичних категорій. Відмінки в такому розумінні виступають як елементи певної універсальної системи одиниць змісту. Відмінки у формальному розумінні не мають універсального характеру, є елементом граматичного ладу певної мови.

Конкретний відмінок – це специфічна для кожної окремої мови відповідність між функцією іменника і формальним засобом її вираження. Кожній функції відповідає якийсь відмінок. Так, Н.в. виконує функцію називання предмета і виступає показником синтаксичної незалежності слова. Функцію реципієнта (отримувача) виконує датив; функцію знаряддя, інструмента – інструменталіс (О.в.); функцію звертання – вокатив (К.в.) і т. д. Проте вираження функції певним відмінком не є однаковим для всіх мов і залежить від структури мови. У номінативних мовах, наприклад, називну функцію виконує Н.в. (номінатив), а в ергативних – абсолютив. При цьому тут відмінкова форма для агенса залежить від перехідності/неперехідності дієслова: агенс неперехідного дієслова передається так, як пацієнс перехідного дієслова — абсолютивом. Називний відмінок функціонує як відмінок суб'єкта при неперехідному дієслові і відмінок прямого об'єкта при перехідному, а ергативний відмінок — як відмінок суб'єкта при перехідному дієслові.

У номінативних мовах підмет завжди (незалежно від перехідності/неперехідності) виражається номінативом, а додаток — акузативом.

Часто відмінок виконує кілька функцій. Так, родовий відмінок в українській мові виконує такі первинні функції: суб'єктно-атрибутивну (*спів солов'я*); об'єктно-атрибутивну (*читання вірша*); партитативну (*дати хліба*); посесивну (*книжка вчителя*) та ін. Він використовується і в позиційній функції, яка, наприклад, виявляється після дієслів із запереченням (пор.: *одержав газету і не одержав газети*), де, виражаючи прямий об'єкт, родовий відмінок стає ніби додатковим засобом для вираження заперечення. Отже, у функціональному плані відмінки утворюють складну і розгалужену систему, яка об'єднує в собі багато гетерогенних змістових і формальних функцій. В аналітичних мовах ці функції виражені економніше, ніж у синтетичних, у них немає розгалуженої структури відмінкових значень.

Відмінок у вузькоформальному розумінні виражається в мовах світу суфіксами або закінченнями. В аглютинативних мовах для цього служать спеціальні суфікси, а у флективних — закінчення, які разом із значенням відмінка виражають і значення числа. В окремих мовах значення відмінка експлікуються чергуванням звуків, наприклад у сучасній ірландській мові, і зміною тонів (наприклад, у мові кіпсигіз, поширеній у Кенії). До аналітико-синтетичних засобів вираження значення відмінків належать артикль (німецька, румунська та деякі інші мови).

Мови різняться кількістю відмінків і структурою відмінкових систем: мови старофр., швед., норв., датськ., есперанто, масаї мають 2 відмінки, араб., румун., тагальська — 3, кабардино-черкес., адигейськ., нім., ісланд., фарерська — 4, давньогр. — 5, рос., турецьк., татар., башкир., явапаї — 6, латин., укр. — 7, санскрит — 8, чуваськ. — 9, естон. — 14, фінськ. — 15, чеченськ. — 16, пахурська — 17, угорська — 21, бацбійська — 22, андійська, арчинська — 27, лакська — 42, табасаранська — 46. Найпоширеніші відмінки: номінатив, ергатив, генетив, датив, акузатив, афектив, інструменталіс, комітатив, аблатив, елатив, транслятив, партитив, локатив. Існують мови, які не мають відмінків: ісп., фр., болг. Проте залишки відмінкової системи, скажімо, у фр.м., можна виявити в займенниках: *je* «я» (номінатив) — *me/moi* (акузатив, датив); *il* «він» (номінатив) — *le* (акузатив) — *lui* (датив).

Питання системи відмінків в англ.м. залишається дискусійним. Більшість учених вважають, що у ній 2 відмінка — загальний (common) і посесивний, родовий (possesive, genetive), який утворюється додавання аглютинативної морфеми *-s* до назв істот і лексем на позначення часу (*Mary's, women's*). Відмінки мають і деякі розряди займенників (особові, питальні, взаємні, складні неозначені, заперечні, узагальнені із другим компонентом *-one / -body* і неозначено-особове *one*). Особові займенники мають називний (nominative) і об'єктний (objective) відмінки. *Who* має 3 відмінкові форми: *who* (Н.в.), *whose* (Р.в.), *whom* (об'єктний).

Інші учені (Г. М. Воронцова, А. М. Мухін) стверджують про відсутність категорії відмінка в англ.м.; вони вважають, що ця категорія зникла ще в середньоангл. період. Морфема *-s* є присвійним однозначним суфіксом, який приєднується до кореневої морфеми без її зміни, має аглютинативний характер. Приєднується до іменників — назв істот; підрядні речення, які характеризують ці іменники,

приєднуються відносним займенником *who* «хто». Якщо визнати цю думку такою, що відповідає сучасній структурі англійської мови, то слід одночасно визнати, що в системі англійського іменника сформувалася нова граматична категорія – категорія посесивності (присвійності, належності).

Порівняймо відмінкові системи укр. та нім. мов. У нім.м. 4 відмінки і специфічним засобом вираження відмінків є артикль. Однак важлива роль у ній належить також і прийменникам. Так, прийменники *von*, *aus* вказують на посесивність (*die Werke von Göthe* «твори Гете»), *an*, *für* – на бенефіціанта (*der Brief an den Vater* «лист батьку»). Прийменники *von*, *mit*, *durch* виражають агентивне, інструментальне і каузальне значення. Коло значень Р.в. в нім.м. вужче, ніж в укр. Р.в. тут не має значення інструменталіса (*удар меча*), який передається або складним словом (*Schwertstoß*) або прийменниковим сполученням (*Stoß mit dem Schwert*). Укр. словосполученням із Р.в. у нім.м. часто відповідають складні слова (*гавкання собаки* – *Hundegebel*, *приймання товарів* – *Warenabnahme*). У нім.м. немає О.в., тому значення інструменталіса, агенса в пасивних конструкціях тощо виражається прийменниковими конструкціями: *mit dem Messer* «ножем», *Das Brief ist mit dem Vater geschrieben* «Лист, написаний батьком»).

Існують відмінки *рекційні*, зміна слів за якими залежить від тих слів, які ними керують. У багатьох мовах, де є категорія відмінка, крім іменників і займенників, змінюються за відмінками прикметники, числівники, дієприкметники. Такі відмінки називають *узгоджувальними*, які є результатом узгодження з іменником, який стоїть у певному рекційному відмінку.

4. Категорія детермінації

Граматична категорія детермінації (категорія означеності / неозначеності) – категорія, зміст якої вказує на те, чи сприймається ім'я предмета як єдине в описуваній ситуації, чи як таке, що належить до класу подібних до нього феноменів її ще називають; стосується іменників, наявна в герм.-их, ром.-их, деяких слов.-их, тюрк.-их, іран.-их, семітських та ін. мовах. Послугується спеціальними засобами її вираження – це означені / неозначені артиклі: англ. *a* (*an*) / *the*, нім. *ein*, *eine*, *ein* / *der*, *die*, *das* (для ч., ж. і с. р. відповідно), фр. *un*, *une* / *le*, *la* (для ч. і ж.р.), норв. *en*, *ei*, *et* (неозн. для ч., ж. і с.р.) та ін. Означені

артиклі в сканд. мовах вживаються виключно, коли перед іменником є означення, напр.: швед. *den* (спільн.р.), *det* (с.р.), *de* (мн. всіх р.).

Наведені вище приклади є артиклі **препозитивні**. Існують мови з **постпозитивними** артиклями: болг. *-тъ, -та, -то* (*град* «місто» – *градът* «ще місто», *гора* «ліс» – *гората* «цей ліс», *езеро* «озеро» – *езерото* «ще озеро»).

У мальтійській арабській мові означеність/неозначеність виражається за допомогою префіксів: *mara* «жінка», *seif* «меч», *bir* «криниця» → *ilmara*, *isseif*, *ilbir* (префікси означеності *il-* та *is-*). Цікаво, що в болг.м. постпозитивний артикль на правах суфікса в словосполученні «прикметник + іменник» приєднується не до іменника, а до прикметника (*дубът*, але *старият дуб*), при цьому значення детермінації поширюється на все словосполучення. Подібне спостерігається в литов.м., але тут категорія детермінації існує тільки в прикметниках; у разі відсутності означення-прикметника, детермінація не може бути вираженою: *gera knyga* «хороша книжка» (неозначеність) – *geroji knyga* «хороша книжка» (означеність). Інколи неозначеність може виражатися через нульовий артикль (відсутність артикля), напр., в англ. чи нім.мовах.

Нерідко артиклі виражають категорію детермінації кумулятивно з іншими категоріями, тобто артикль може одночасно виражати категорію детермінації, роду і числа: фр., ісп., рум., бол., швед., норв., дат., ін. мови, а також ще й додатково категорію відмінка (в мовах, де наявна ця категорія): нім., ісланд., фарерська тощо). У турец.м. акумулюється детермінація і відмінок: акузатив (З.в.) за неозначеності виражається нульовим суфіксом, а за означеності – суфіксом *-i*.

У багатьох мовах категорія детермінації звичайно виражає співвідносні грами (граматичні значення) означеності і неозначеності, які реалізуються тільки в конкретному висловленні і зумовлені обставинами спілкування або контекстом, тобто тим, чи відомий або невідомий слухачеві позначений іменником предмет. Грамама **означеність** виконує дві основні функції: 1) індивідуалізації, конкретизації об'єкта (*der Tisch*, *the table*, *la table* означають конкретний стіл, єдиний у свідомості співбесідників на момент розмови); 2) узагальнення, співвідношення з цілим класом об'єктів (*The cow is a domestic animal*). Грамемі **неозначеність** також властиві дві функції: 1) позначення об'єкту, який має індивідуальні ознаки, але ще не ідентифікованого співрозмовниками (*A child is crying in the next*

room); 2) передача значення «який-небудь, все одно який (*Je veux acheter **une** nouvelle jupe* «Я хочу купити нову спідницю»).

Є мови, в яких категорія детермінації має три грамеми. Так, у фр.м. вона містить грамеми «означеність», «неозначеність» і «партитивність» (=«невизначена кількість чогось»). Остання виражається неозначеними артиклями *du* і *de* (форма мн. *des*), які вживаються перед іменниками з речовинним значенням і виражають кількісну невизначеність при якісній визначеності: *donne moi des livres* «дай мені якісь книжки» (артикль *des* виражає одночасно якісну й кількісну невизначеність: «якісь книжки» і «скільки-небудь книжок»).

Існують мови тільки з грамемою «означеність», яка протиставлена відсутності означеності, що є, однак, не рівнозначним грамемі «неозначеність». Така привативна опозиція (що містить маркований і немаркований елементи, наявна в болг.м.: *магазин, база* (відсутність означеності) – *магазинът, базата* (означеність).

Інколи категорія детермінації реалізується тільки в певному відмінку або в особливій синтаксичній функції. Так, у тур.м. опозиція за означеністю/неозначеністю виражена тільки при прямому додатку: *Adam gödün* «Я бачив одного чоловіка» – *Adam gördüm* «Я бачив цього чоловіка».

Граматична категорія детермінації є лише в тих мовах, які мають спеціальні формальні засоби її вираження. Жодний обчислюваний іменник не вживається без вказівки на його означеність чи неозначеність. Але означеність/неозначеність може бути виражена і в безартиклевих мовах також, де ці значення експлікуються іншими засобами – лексичними, морфологічними, синтаксичними і навіть фонетичними (інтонацією). Так, в укр.м. означеність/неозначеність може виражатися: 1) вказівними займенниками *це, та*; 2) неозначеними займенниками *якийсь, якесь*; 3) прикметниками *невідомий, певні*; 4) частками *тільки, ще*: *Тільки він може допомогти* (означеність); *Ще цукерку!* (неозначеність); 5) сполучником *і*: *Ось і морозиво!* (означеність); 6) Р.в. (неозначеність) і З.в. (означеність): *купити води – купити воду*; 7) порядком слів: *Мопс вибіг із парку* (означеність), *Із парку вибіг мопс* (неозначеність); 8) фразовим наголосом: *Ось вода* (означеність), *Ось вода* (неозначеність). Проте найсильнішим засобом вираження означеності/неозначеності є контекст.

Категорія означеності/неозначеності пов'язана з актуальним членуванням речення, тобто з вираженням даного, відомого (теми) і нової інформації (реми). В артиклевих мовах тема виражається іменниками з означеним артиклем, а рема – з неозначеним, в безартиклевих – переліченими вище засобами. В артиклевих мовах для цього використовуються також лексичні засоби (детермінативи), в ролі яких найчастіше виступають вказівні, присвійні й неозначені займенники: нім. *dieser* «цей», *meine* «моя»; фр. *ce* «цей», *quelque* «якийсь», *chaque* «кожен»; італ. *alcuno* «якийсь», *ogni* «кожен». Означене через свою відомість виступає як дане (тема), а неозначене через свою невідомість – як нове (рема).

В артиклевих мовах категорія детермінації має центр (=ядро, сюди відносяться артиклі) і периферію (інші засоби). У безартиклевих мовах немає формальних (морфологічних) засобів вираження означеності/неозначеності; вона виражена факультативно лексично, синтаксично й інтонаційно. Тому в них немає граматичної категорії детермінації, а є лише поняттєва категорія детермінації.

5. Категорія ступенів порівняння

Категорія ступенів порівняння – граматична категорія, виражає ступінь інтенсивності певної властивості щодо такої самої властивості іншого об'єкта або всіх об'єктів в конкретній ситуації, або стосовно цієї ж властивості того ж об'єкта, але в інший момент часу. Ця категорія входить до семантичної категорії компаративності, до якої також належать деякі прикметники з порівняльним значенням (укр. *пречудовий*, *малесенький*, *довжелезний*; нім. *steinreich* «дуже багатий», *uralt* «дуже давній»), порівняльні звороти, складнопідрядні речення з підрядними порівняльними.

Різні мови характеризуються різною кількістю ступенів порівняння, різною комбінацією значень у відповідних рубриках, частиномовним втіленням способів вираження й особливостями їх використання в мовленні.

У мовах переважно є 3 грами ступенів порівняння (слов., герм., ром., семіт., урало-алт., ін.м.): 1) «позитив» (відсутність порівняння, звичайний ступінь), означає якість безвідносно до ступеня; 2) «компаратив» (вищий ступінь), вказує на те, що в об'єкті якоїсь якості більше, ніж в іншому; 3) «суперлатив» (найвищий ступінь), вказує, що якості в об'єкті більше, ніж у всіх інших об'єктах. Є мови, що мають тільки 2 ступені порівняння – звичайний і елатив

(об'єднує значення вищого й найвищого ступенів). Є мови з 4 ступенями порівняння (валлійська, крім названих вище трьох ступенів порівняння, має ще екватив, що має значення «така сама властивість, як...») (*byr* «короткий», *byrred* «такий самий короткий, як...», *byrrach* «коротший», *byrraf* «найкоротший»).

У рос.м. існує ще атенуативний компаратив зі значенням «трохи більше властивості, ніж...», виражається префіксом *по* (*шире* – *пошире*, *громче* – *погромче*). Таке саме значення виражають українські якісні прикметники з суфіксом *-уват-*, *-еньк-*, рос. з суфіксом *-оват-* (*білий* – *білуватий*, *великий* – *величенький*; *глупый* – *глуповатый*).

У багатьох мовах форми ступенів порівняння часто вживаються без будь-якого зв'язку з порівнянням. Так, форми найвищого ступеня можуть вживатися у значенні «який надзвичайно виявляє якусь ознаку»: рос. *прелюбопытнейший случай*. В ісп. та італ. мовах існують навіть самостійні форми елатива із суфіксами *-ísimo* (ісп.), *-issimo* (італ.): італ. *bellissimo* «надзвичайно гарний». В італ.м. будь-який прикметник, який сполучається зі словом *molto* «дуже», може мати елативну форму: *sportivissimo* «надзвичайно спортивний», *logicissimo* «надзвичайно логічний».

Не виражають значення ступеня й лексикалізовані форми ступенів порівняння: укр. *вища освіта*, *старший викладач*; фр. *superier* «верхній», «верховний», *inferieur* «нижній», «підпорядкований, упідлеглений».

Різняться мови також і способами вираження ступенів порівняння. Напр., в укр., ін. слов. мовах паралельно існують синтетичні й аналітичні форми ступенів порівняння: вищий ступінь синтетично виражається за допомогою суфіксів *-ш-* (*-іш*) (*товстий* – *товстіший*), найвищий – за допомогою префікса *най-*, що приєднується до форми вищого ступеня (*найтовстіший*). Аналітичні форми вищого ступеня порівняння утворюються за допомогою слів ступеня *більш* або *менш*, (*більш високий*, *менш цікавий*), найвищого – за допомогою службових компонентів *найбільш*, *найменш* (*найбільш якісний*, *найменш відомий*). У багатьох ін. мовах компаратив і суперлатив не мають синтетичного вираження. Так, у фр.м., за винятком кількох слів, що мають суплетивні форми, ступені порівняння творяться аналітично (*froid* «холодний» – *plus froid* «холодніший» – *le plus froid* «найхолодніший»).

У мовах із синтетичними й аналітичними формами ступенів порівняння є відмінності щодо їх розподілу: 1) розподіл синтетичних і аналітичних форм вищого й найвищого ступенів зумовлений (мор)фонологічними чинниками. Так, в англ.м. синтетичні форми творяться за допомогою суфіксів *-er*, *-est* тільки від односкладових слів: *short* «короткий» – *shorter* «коротший» – *shortest* «найкоротший». Аналітичні форми від них (на кшталт *more short*) утворити неможливо, на відміну від укр.: *короткий* – *коротший*/ *більш короткий*, *найкоротший*/ *найбільш короткий*. Багатоскладові прикметники мають аналітичні форми ступенів порівняння: *wonderful* – *more wonderful* – *most wonderful* (неможлива форма *wonderfuler*); 2) розподіл синтетичних і аналітичних форм зумовлений семантичними чинниками; так, у рос.м. від якісних прикметників можна утворити синтетичну й аналітичну форми, однак у прикметниках розміру ці форми не є синонімічними (пор. *короткий* – *короче* ≠ *более короткий*).

До специфічно укр. належать синтетичні форми найвищого ступеня із префіксами *як-* і *що-* (*якнайменший*, *щонайбільший*).

У деяких мовах для різних значень можуть використовуватися різні форми певного ступеня порівняння. Так, в англ.м. є по дві форми для вищого і найвищого ступенів від прикметника *far* «далекий» – *farther* і *further*, які мають спільне значення «дальший» (про відстань), але друга форма має ще значення «наступний».

У слов., герм. і романських мовах є кілька співвідносних за значенням прикметників, які творять ступені порівняння суплетивним способом: укр. *добрий* – *кращий* – *найкращий*; рос. *хороший* – *лучший* – *наилучший*; англ. *good* – *better* – *best*; нім. *gut* – *besser* – *best (am besten)*; фр. *bon* – *meilleur* – *le meilleur*; ісп. *bueno* – *mejor* – *el mejor* тощо. Сюди також належать слова зі значеннями «поганий», «старий», «великий», «малий». Суплетивна група являє собою велику одноманітність за складом прикметників у багатьох індоевр. мовах.

Як правило, категорія ступенів порівняння притаманна прикметникам і прислівникам. Однак є мови, в яких ця категорія характерна для іменників (угорська м.) і дієслів (мова комі).

6. Категорії часу і виду.

Категорія часу виражає часову локалізацію певного факту стосовно акту мовлення, тобто вказує на його одночасовість, передування або наступність щодо моменту мовлення чи якоїсь іншої

ознаки відліку. У мовах відображається по-різному, що пояснює науковий інтерес цієї категорії для зіставного мовознавства.

У категорії часу можна виділити 4 об'єкти (абсолютний час, відносний час, часову дистанцію і результативність); вона притаманна переважно дієсловам.

Абсолютний час визначається моментом мовлення («тепер»), тобто на основі розташування на часовій осі («до» – «тепер» – «після»). У більшості мов (слов., ром., герм. мови та ін.) абсолютний час має три грамеми: «теперішнє», «минуле» і «майбутнє».

Граматичні часи не можна сплутувати з часовими формами дієслів (їх у мовах буває значно більше: у фр.м. 20, ісп. – 18, англ. – 12 тощо). Значно рідше трапляються мови з двочленними системами часу, де не-майбутній час протиставляється майбутньому чи теперішній – не-теперішньому (напр., яп.м., в якій не-минулий час, що об'єднує значення тепер. і майб., протиставляється минулому).

Існують і чотиричленні системи часу (мова крію, в якій часова система складається з неозначеного (немаркована грамема), теперішнього (виражається службовим словом *de*), минулого (виражається службовим словом *bin*) і майбутнього (виражається службовим словом *go*) часів).

Семантична структура граматичних часів є досить складною. Так, теп.ч. позначає дію, що: 1) відбувається в момент мовлення – *теперішній актуальний* (*Він читає книжку*); 2) триває період часу, який включає й момент мовлення – *теперішній абітуальний* (*Зараз він тебе чекає*); 3) відбувається регулярно (*Щороку я подорожую*) – *теперішній габітуальний*; 4) відбувається завжди – *теперішній зномічний* (*Сонце сідає на заході*).

Відносний час (=таксис) вказує на час дії відносно якоїсь точки відліку, яка, в свою чергу, визначається щодо моменту мовлення. До нього належать передминулий час (плюсквамперфект), передмайбутній (*futurum exactum*) та часи слідування – майбутній у минулому (*futurum praeteriti*) і часи, що суміщують слідування і передування (майбутній попередній у минулому). Має 3 грамеми: «одночасність», «передування» й «слідування». У нім.м. відносними часовими формами є плюсквамперфект (відносний минулий) і футурум II (відносний майбутній). Так, у реченні *Er brachte den Brief zur Post, nachdem er ihn noch einmal durchgesehen hatte* «Він відніс лист на пошту після того, як його ще раз переглянув». Імперфектна форма

brachte «відніс» вказує, що ця дія відбулася раніше від моменту мовлення, а плюсквамперфектна форма *durchgesehen hatte* «переглянув» показує, що ця дія відбулася раніше від моменту мовлення і раніше від дії *brachte* «відніс».

Категорія відносного часу («одночасність» та «передування») виражена в дієприкметниках англ. та фр. мов: в англ.м. дієприкметник на *-ing* виражає одночасність, а складений дієприкметник *having + V3* – передування: *Leaving the office, he always checks all the windows* (одночасність); *Having left the room, he checked all the windows* (попередність).

Із категорією часу пов'язане значення **часової дистанції** (контактності дії). Вона вказує на близькість дії до моменту мовлення або до часу іншої дії, максимально може містити чотири грами: «дуже близько», «близько», «далеко» і «дуже далеко». Представлена в ісп. і фр. мовах (у фр.м. грами «близько» і «неблизько» представлені в мин. і майб. ч.: *Je viens d'arriver* «Я тільки-но прийшов» – *Je suis arrivé* «Я прийшов»; *Je vais partir* «Я зараз від'їду» – *Je partirai* «Я поїду»). Тут контактність виражають *passé immédiat* (безпосередній мин.ч.) і *futur proche* (близький мин.ч.). Укр. мовою часова дистанція передається лексичними засобами (*тільки-но, щойно, ледь* тощо).

Категорія часу пов'язана також із **результативністю**, яка характеризує наявність чи відсутність результату описуваного факту, що мав місце раніше, і яка притаманна не всім мовам. Чітко виражена в англ.м., де представлена в усіх трьох часах перфектними формами: теп. (*I have read this book; I have been reading this book for two hours*), мин. (*I had read this book; I had been reading this book for two hours*), майб. (*I will have read this book; I will have been reading this book for two hours*). У непрогресивному аспекті англ. результатив виражає результат читання, який може бути описаний як «присутність прочитаного в психіці суб'єкта», а в прогресивному, як «продовжувати читання», «залишатися в процесі читання». Результатив представлений також в литов. та аліаторській мовах.

Поширеним явищем у мовах є переносне вживання часових форм, напр., теп.ч. в значенні мин. (*заходжу я вчора в офіс...*) або майб. (*Завтра пишемо тест*), мин. у значенні майб. (*Так! Встав і вийшов звідси!*).

Категорія часу може виражатися аналітичними й синтетичними засобами. Синтетичні представлені флексіями, суфіксами, префіксами,

інфіксами і суплетивізмом. Так, у фр.м. категорія часу виражається за допомогою: 1) флексій (*il ferme* «він зачиняє» – *il fermaît* «він зачиняв» – *il ferma* «він зачинив»); 2) інтерфіксів (*nous fermons* «ми зачиняємо» – *fermions* «(ми) зачиняли» — *fermerons* «(ми) зачинимо»; 3) суплетивізму (*il a* «він має» – *il aura* «він матиме»); 4) службових слів: *il a fermé* «він зачинив», *il est mort* «він помер» (перфект), *il avait fermé* «він зачинив раніше», *il était mort* «він помер» (плюсквамперфект), *il fut mort* «він помер (дуже давно)» (*le passe antérieur*), *il sera mort* «він помре» (*le futur antérieur*).

У деяких мовах, наприклад слов., майб.ч. виражається аналітично (в дієсловах недок.в.) і синтетично (в дієсловах док.в.): рос. *буду читать*, але *прочту*. Трапляються випадки, коли в одній мові функціонують абсолютно рівнозначно синтетичні й аналітичні часові форми: укр. *будемо святкувати* і *святкуватимемо*.

Розбіжність систем часових форм у різних мовах стосується кількості таких форм, специфіки їх прямих і переносних значень, способів і засобів їх вираження. Так, у рос.м. 3 часові форми (теп., мин., майб.ч.), в укр. – 4 (теп., мин., давномин., майб.), в ісп.м. – 9 синтетичних часових форм і 9 аналітичних. Англ.м. також має розгалужену систему часу, яка охоплює чотири групи часових форм дієслова: 1) неозначені (The Indefinite Tenses); 2) тривалі (The Continuous Tenses); 3) dokonані (The Perfect Tenses); 4) dokonані тривалі (The Perfect Continuous Tenses), що разом становить 12 форм. В англ.м. розрізняють 4 форми теперішнього часу (Pr. Ind., Pr. Cont., Pr. Perf., Pr. Perf. Con.), а в українській – тільки 1. Перфектні форми теп.ч. в англ.м. виражають дії, які відбулися в мин., але пов'язані своїми наслідками з теп.ч. Перекладаються укр.-ою формою мин.ч. (*She has gone home* – *Вона пішла додому*). Теп.ч. підрядних реченнях часу й умови в англ.м. вживається для позначення майб. дії, що є нормою (*You'll go for the walk when the rain stops*), а в укр.м. форма майб.ч. використовується і в головному, і у підрядному реченні (*Підеш на прогулянку, коли закінчиться дощ*). В укр.м. нормою є вживання теп.ч. в підрядних з'ясувальних реченнях для позначення мин. дій (*Я була впевнена, що знаю його*), а в англ.м. спостерігається узгодження в часі (*I was sure that I knew him*).

В укр.м. існує 2 форми мин.ч.: синтетична форма власне мин.ч. (*читав, -ла, -ло, -ли*) і аналітична форма давномин.ч. (*був, -ла, -ло, -ли, читав, -ла, -ло, -ли*); в англ.м. є 4 форми мин.ч. (P. Ind., P. Cont., P.

Perf., Р. Perf. Cont.). Для української мови характерна транспозиція минулого часу в майбутній (*Ну, я пішов*), не властива англ.м. В англ.м. існують 6 форм майб.ч. (F. Ind, F. Cont., F. Per., F. Ind.-in-the-Past, F. Cont.-in-the-Past, F. Perf.-in-the-Past), а в укр.м. за заг. значенням є 1 форма майб.ч., а за способом вираження – 3: 2 синтетичні (*прочитаю* і *читатиму*) і 1 аналітична (*буду читати*). В англ.м. всі форми майб.ч. утворюються аналітично за допомогою допоміжного дієслова *will*.

Відповідно до своєї семантичної природи категорія часу є дієслівною. Однак є мови, в яких ця категорія притаманна прикметникам і навіть іменникам. У яп.м. предикативні прикметники мають 2 часи – мин. і не-мин. Категорія часу в іменниках представлена в мовах макрородини тупігуарані (Південна Америка) і характеризує не часову локалізацію об'єкта, а окремий відрізок його існування. Іменник у мин.ч. набуває значення «те, що залишилось від предмета», а в майб.ч. – «те, що буде з предметом».

Категорія виду узагальнено вказує на протікання дії в часі, тобто чи досягнута або повинна бути досягнута внутрішня межа дії. Вона наявна тільки у слов. і деяких неслов. мовах.

Вид пов'язаний не з вказівною часовою локалізацією дії, а з тим, як ця дія інтерпретується мовцем. Іншими словами, це семантична категорія. До того ж він тісніше пов'язаний із лексичним значенням, чим пояснюється явище дефективності видових парадигм (не всі дієслова мають видові пари).

Категорія виду має дві грами: «доконаний вид» (перфектив) і «недоконаний вид» (імперфектив). У мовознавстві немає єдиної думки стосовно того, що взято за основу протиставлення док. і недок. виду. Серед розрізнявальних ознак називають результативність і тривалість дії, досягнення внутрішньої її межі і відсутність такої, цілісність і процесуальність дії, її точковість і лінійність, обмеженість і необмеженість тощо. Найпоширенішим є погляд, згідно з яким док. вид означає цілісність вираженої дієсловом дії (Ф. де Соссюр, А. Достал, Ю. С. Маслов, О. В. Бондарко). Ідея про точковість дії як основне значення док.в. започаткована Ф. де Соссюром і розвинута в дослідженнях О. М. Пешковського, який вказував на те, що форми док.в. не поєднуються з дієсловами типу *починати*, *продовжувати*, *переставати*, *закінчувати* тощо. Цілісність може бути розглянута в двох розуміннях: у розумінні охоплення всієї дії і в розумінні точковості. Точка, що обмежує дію, може знаходитися на початку

процесу, внаслідок чого утворюється починальне значення (*завод запрацював*), в кінці процесу, що формує термінальне значення (*він вже відпрацював*) і може обмежувати дію з обох боків (*він попрацював два дні*). Недок. вид указує на тривалість, протяжність, лінійність дії або на найзагальнішу, неконкретизовану інформацію про дію.

Граматична опозиція «доконаний вид – недоконаний вид» виявляється у мовах по-різному. Значення «двобічної дії» в укр. і рос. мовах виражаються за допомогою недок. виду (*Приїзжав* у значенні «приїхав і поїхав»), а в чеськ.м. в аналогічній ситуації використовується док. вид. По-різному виявляється в різних слов. мовах і нейтралізація видового протиставлення: *Я двічі йому говорить* (недок.в.) *про це* = *Я двічі йому сказав* (док.в.) *про це*.

Опозиція «доконаний вид – недоконаний вид» у слов. мовах пронизує всю систему дієслова. Дієслова док. і недок. виду різняться сполучуваністю: док.в. неможливий після фазових дієслів (*почати, закінчити, продовжувати* тощо); після одиниць, що виражають суб'єктивне негативне ставлення (*не подобається, розлюбив* тощо); після слів і висловів, які виражають небажаність / недоцільність якоїсь дії (*зайве, не варто*); після слів, що мають значення необмеженої тривалості (*довго, без кінця*); після прислівників і прислівникових еквівалентів (*завжди, щодня, роками* тощо). В укр.м. дієслова док.в. не мають аналітичних форм майб.ч. (*будемо радітися*); мають префікси *по-, ви-, за-, під-, роз-, у-(в-)* та ін. Дієслова недок. виду мають кореневі основи+суфікси *-ва-, -ува-, -юва-, -ив-*: *давати, перепитувати*).

Крім префіксального і суфіксального способів, для творення видів використовують суплетивні форми (*говорити – сказати, брати – взяти*); у деяких мовах – інфіксацію (даргинська м.: *buses* «намазати» – *balses* «намазувати», *kases* «взяти» – *kajses* «брати»); метатезу=перестановку сусідніх звуків (мова ротума: *pure* «рішити» – *puer* «рішати», *futi* «стрілити» – *fuit* «стріляти»).

Категорія виду притаманна слов. і деяким мовам неіндоєвр. родини. У мовознавстві переважає думка, що її немає ні в герм., ні в роман. групах мов. Нім.мову усі вчені відносять до мов без виду.

Більшість дослідників фр.м. (А. Мейє, Ж. Вандрієса, Ф. Брюно, Ж. Дамуретта, Е. Пішона, Л. Теньєра) вважають, що в ній також немає категорії виду. Л. М. Скреліна, Г. Гійом, Р. Л. Вагнер стверджують, що у фр.м. є категорія виду як протиставлення простих дієслівних форм складним. На думку В. Г. Гака, категорії виду у фр.м. немає, оскільки

видові значення у ній виражаються лексично, синтаксично і морфологічно. Видові відтінки у французькій мові передають не самі дієслова, а часові форми. Тенденції відповідності фр. часових форм із видовими формами укр.м.: Present – теп.ч. недок.в., Futur – майб.ч. док. або недок.в., Futur antérieur – майб.ч. док.в., Passé composé – мин.ч. док.в., Passé simple – мин.ч. док.в., Passé antérieur – мин.ч. док.в., Imparfait – мин.ч. недок.в., Plus-que-parfait – мин.ч. док. або недок.в.у, Temps surcomposés – мин. або майб.ч. док.в. Отже, у фр.м. протиставляються прості і складні часові форми й Imparfait і Passé simple, Passé composé, що є свідченням відсутності у фр.м. граматичної категорії виду. Подібне спостерігається і в ісп.м. В. С. Виноградов і І. Г. Милославський зазначають, що видове забарвлення в ісп.м. притаманне часовим формам, а не самому дієслову. Дієслова тут не утворюють співвідносних між собою видових пар .

Виду як особливої граматичної категорії немає і в англ.м., вважають Г. Суїт, О. Есперсен, Й. Вахек, Б. Трнка, В. Д. Аракін, Н. Ф. Іртеньєва, І. П. Іванова та ін. учені. В англ.м. дієслова не вступають у видові співвідносні пари, не мають формальних видових ознак. Проте О. І. Смирницький, Г. Н. Воронцова виділяють в системі англ. дієслова два види – загальний (common: *They run; They ran; They will run*) і тривалий (прогресивний: *They are running; They were running*), який виражається формами continuous. Однак, як стверджує І. П. Іванова, і прогресив і не-прогресив, у т. ч. й перфективні форми, не є видовими, а лише можуть виражати видові оцінки, які тісно переплітаються з категорією часу, яка є провідною в цій системі. Протиставлення конкретно-процесного факту і факту, представленого узагальнено, має місце також в ісп., швед., італ., турецьк. та деяких африк. мовах.

В англ.м. аспектні значення передаються лексично, контекстом у поєднанні з деякими часовими формами, які є словозмінними, а у слов. мовах категорія виду є словотвірною, самостійною, незалежною від категорії часу, хоча з нею і пов'язана. Тому є всі підстави стверджувати, що в англ.м. дієслівної категорії виду немає, незважаючи на те, що вона була в давньоангл.м. і утворювалася, як і в слов. мовах, за допомогою префіксів. З часом ті префікси втратили видове значення (сучасні *to come* «приходити» – *to become* «ставати»). На зміну категорії виду прийшла система складних часів із характеристикою дії та процесу, які передаються через словозмінну систему часів. Проста форма (не-прогресив) і тривала форма (прогресив) не позначають ні

часових відмінностей, ні відмінностей об'єктивної тривалості дії, а фіксують інші форми дії: тривала форма відображає протікання дії, її розвиток, розгортання, а проста форма – сам факт дії.

Категорія виду тісно пов'язана з категорією часу. У багатьох мовах вид і час так тісно взаємодіють, що доводиться говорити про єдину ви́до-часову систему. У деяких мовах протиставлення за категорією виду має місце тільки в окремих часах. Так, у сх.- і західнослов. мовах вид розрізняється лише в мин. і майб. часах: уявлення про завершеність дії не поєднується з уявленням про теперішній час, і форми теперішнього часу виявляються поза аспектуальними протиставленнями. У литов., угорськ. мовах док.в. цілком природно вживається в теп.ч.

У кит., араб., деяких африк. мовах видова опозиція взагалі невіддільна від часової: дієслова док.в. в мові йоруба та ігбо автоматично позначають мин.ч, а форми, які виражають дію, що відбувається, – теп.ч.

7. Категорії стану і способу

Стан – граматична категорія дієслова, яка виражає суб'єктно-об'єктні відношення. Категорія стану є надзвичайно важкою для зіставних досліджень, що пояснюється неоднозначним її трактуванням різними вченими. Вона є складною, розгалуженою, в різних мовах специфічно поєднується з іншими категоріями, має в них неідентичне вираження.

Залежно від розуміння категорії стану виділяють різну кількість станів: 4 (активний, зворотний, середній і середньо-зворотний; активний, пасивний, середній, безособовий); 3 (активний, пасивний, середньо-зворотний); 2 (активний і середній; активний і пасивний). Останнім часом значного поширення набула двостанова концепція про активний і пасивний стан: праці О. В. Ісаченка, О. В. Бондарка, Л. Л. Буланіна, І. Вихованця, К. Городенської. Майже всі мовознавці виділяють акт. і пасив. стани і вважають їх центральними формами категорії стану. Опозиція «актив – пасив» є основною становою опозицією в усіх мовах, які мають категорію стану. Маркованим членом цієї привативної опозиції є пасив. В акт. стані суб'єкт дії, скажімо, в укр.м., стоїть в Н.в. й займає позицію підмета, а об'єкт дії – у З.в. й виступає в ролі прямого додатка (*Батьки подарували собаку*). У пас. стані суб'єкт дії стоїть в О.в., виступає в ролі непрямого

додатка, а об'єкт дії – в Н.в. і виступає в ролі підмета (*Собака подарована батьками*).

Категорія стану пов'язана з перехідністю дієслів, оскільки пасивний стан, як правило, мають перехідні дієслова.

Мови світу різняться за складом станів. У більшості мов 2 стани, в якут.м. їх 5. Є мови, в яких немає категорії стану (єргативні мови).

У деяких мовах є не один, а кілька різновидів пасиву. Напр., в англ.м. 2 пасиви – прямий і непрямий. При прямому пасиві підметом стає прямий додаток акт. конструкції (актив *Alan gave the bag to Elen*, прямий пасив *The bag was given to Elen by Alan*). При непрямому пасиві підметом виступає непрямий додаток акт. (*Elen was given the bag by Alan*).

У тагальській мові 3 пасиви: прямий, непрямий (локативний) і інструментальний. При прямому пасиві в ролі підмета виступає прямий додаток акт. конструкції, при непрямому – непрямий (бенефактивний, локативний або директивний) додаток, а при інструментальному – додаток із значенням інструмента або способу дії.

Станові перетворення в різних мовах мають формальні особливості. Так, підметом пас. конструкції в япон.м., як правило, повинна бути істота (особа), пасиви з підметами-неістотами є ненормативними. Агентивний додаток японського пасиву має форму датива, а не інструменталіса: *Bokuwa inuni katareta*, буквально *Я був покусаний собаці*.

Розрізняються мови й за типом дієслів, які допускають пасив. У фр., укр., ін. слов. мовах, пасивізуються лише перехідні дієслова, а в англ.м. пасив легко утворюється від неперехідних двоактантних дієслів: *The doctor was sent for; This bench has been sat on*. Крім того, англ. пасив можливий від дієслівних утворень, що складаються з неперехідного дієслова і довільного сирконстанта: *Such a dress can't be sat down in*. Англ. пас. форми, утворені від неперехідних дієслів і залежних від них прийменників, називають прийменниковими пасивами.

В укр. і рос. мовах на формотворення пасивного стану впливає видова належність перехідного дієслова. Якщо дієслово док.в., то воно має тільки дієприкметникову форму стану (*Здание было построено; Ухвала буде прийнята зборами*). Дієслово недок.в. має пас. форму з постфіксом *-ся* (*Здание строится; Ухвала принимается*). В ісп.м.

таких обмежень немає: будь-яке перехідне дієслово може утворювати як дієприкметникову, так і зворотну (з займенником *se*) форму.

У більшості мов пас. стан виражається аналітично за допомогою допоміжного дієслова зі значенням «бути» і пас. дієприкметника (укр. *Постанова буде прийнята парламентом*; англ. *The house is built*; франц. *Ce maitre est aimé des élèves* – «Учитель є любимий учнями». У нім.м. використовуються два допоміжні дієслова: *sein* «бути» і *werden* «ставати», при цьому дієприкметник з допоміжним дієсловом *werden* виражає дію, яку зазнавав би чи буде зазнавати підмет (об'єкт дії), а з *sein* – стан підмета (*Dieses Haus wurde sehr lange gebaut* «Цей будинок будувався дуже довго» і *Das Haus war fest gebaut* «Цей будинок міцно збудований»). В іт.м. пас. стан утворюється не тільки за допомогою допоміжного дієслова *essere* «бути», а й двох дієслів руху – *andare* «йти» і *venire* «приходити, приїжджати, йти», які, виконуючи функцію допоміжних дієслів, одночасно наголошують на процесі досягнення результату, позначеного пас. дієприкметником: *La casa é andata distrutta* «Будинок зруйнований»; *Senza preavviso le strade venivano bloccate* «Несподівано вулиці були заблоковані».

Укр.м. вирізняється з-поміж ін. слов. мов співвідносними з пас. дієприкметниками предикативними формами на *-но*, *-то* зі значенням результативного стану: *Ворога буде розбито. Тест закінчено*. Ці форми керують лише 3.в. прямого об'єкта. Тут неможливий суб'єктний компонент в О.в. оскільки вся увага звернена на дію та її результат: важливо, що сталося чи станеться, а не те, хто це зробив чи зробить.

Пас. значення може проявлятися синтетично, напр. з постфіксом *-ся* в укр., рос., білорус., в ін. слов. мовах (*читає(ю)ться, пише(у)ться*). За допомогою суфіксів творяться пасивні форми в тюркських мовах: казах, *жазу* «писати» – *жазылган* «писаний». В араб.м. актив і пасив виражається за допомогою двох рядів протиставлених трансфіксів: *a – a*, *a – i*, *a – u* (актив); *u – i* (пасив): *kataba* «писати» – *kutiba* «бути написаним». Подібне спостерігається в сучасному івриті: *hislit* «привів до влади» – *huslat* «був приведений до влади».

Отже, в одних мовах є лише аналітичні форми пас.стану (герм. й ром.), в інших – тільки синтетичні (семіто-хамітські й тюркські), а ще в інших – аналітичні й синтетичні (укр., рос. та ін.).

В англ.м. підметом пасивної конструкції, крім прямого, може бути непрямий і навіть прийменниковий додаток відповідної активної

конструкції, кількість дієслів, які можуть мати неперехідне і перехідне каузативне значення надзвичайно велика, тому англ.м. характеризується великою частотністю уживання пасиву в реченнях, де особа або предмет зазнає на собі чийогось впливу. Укр. неозначено-особові речення з дієсловами активного стану відповідають пасивним конструкціям англійської мови: *Нам повідомили приємну новину – We were told good news.*

Думка про те, що активна і відповідна їй пасивна конструкції є синонімічними, не зовсім коректна. Описуючи одну й ту саму ситуацію, вони мають тотожну семантичну структуру, але їхні комунікативні структури не збігаються. Одна й та сама ситуація дістає різне семантичне представлення, а отже, має різні семантичні відтінки.

Граматична категорія способу виражає відношення дії, позначеної дієсловом, до дійсності з погляду мовця. Визначення І. О. Мельчука: категорія способу – це «категорія, грами якої характеризують прагматичну мету мовця в певному висловленні, а також можуть маркувати синтаксичну роль дієслова як залежного елемента».

Головною функцією категорії є визначення модальності дії, тобто відношення дії, процесу чи стану до дійсності з погляду мовця. Ця дія може інтерпретуватися як реальна чи ірреальна. Можливі прагматичні різновиди висловлення: констатація факту, вираження бажання, формулювання умови, а також нереферентні описи бажаних чи передбачуваних ситуацій, яких ще в дійсності немає. Різні способи дієслова вказують на те, чи є певне висловлення констатацією фактів (*Росія напала на Україну*), вираженням волі мовця, намагання спонукати іншу особу виконати його волю (*Сонечко, допоможи мені*), вираженням побажання мовця (*Якби Україна виграла війну!*), вираженням нереальної умови (*Якби він був тут, він би допоміг*), описом такої ситуації, яка можлива тільки за наявності якоїсь умови (*Він вчив би мови, коли б у нього було більше вільного часу*). Ідеалізована категорія способу охоплює 6 грамем: індикатив, або дійсний спосіб (виражає пропозицію в логічному сенсі), імператив, або наказовий спосіб (виражає волю мовця, його бажання вплинути на адресата виконати бажану дію), оптатив, або бажальний спосіб (виражає екстеріоризацію бажання мовця), кон'юнктив, або суб'юнктив (виражає неререферентний характер описуваного факту, причому відповідне дієслово є доповненням іншого дієслова зі значенням

«хочу», «сподіваюся» тощо), кондиціоналіс, або умовний спосіб (виражає зумовлений характер описуваного факту), й ірреаліс (виражає припущення, яке суперечить фактам). Індикатив є прямим способом, а всі інші – непрямыми.

Мов, у яких розрізнялись би всі 6 перерахованих тут грамам стану, небагато. Переважно мови обмежуються 3-4 грамами. Труднощі зіставного аналізу категорії способу в різних мовах полягають у тому, що в граматичних теоріях мов вона має різне трактування. Навіть в одній і тій самій мові вчені розходяться щодо кількості способів. Так, в укр. мовознавстві традиційно виділяли як самостійну тричленну дієслівну категорію способу: грамами дійсного, умовного та наказового способів. Останнім часом з'явилося не зовсім переконливе твердження про безпідставність виділення дійсного способу, внаслідок чого категорія способу стала двочленною, що ґрунтується на протиставленні умовного та наказового способів. І. Вихованець і К. Городенська вважають, що «крім грами наказового способу, яка відзначається високим ступенем апелятивності, потрібно виокремити ще дві грами – спонукального способу, для якого характерна послаблена апелятивність, та бажального способу, в якого зовсім нейтралізована апелятивність і натомість виразним є значення бажальності». Отже, за такого підходу категорія способу є чотиричленною: умовний, наказовий, спонукальний і бажальний способи. Проте немає переконливих причин не визнавати дійсного способу, бо він є основою для виділення категорії способу, оскільки головною опозицією для цієї категорії є опозиція «реальна дія – ірреальна дія».

При визначенні способів у мовах необхідно також звернути увагу на наявність спеціальних формальних засобів вираження для кожного способу, які є єдиним об'єктивним критерієм. Можна стверджувати про різний набір парадигматичних форм способу в мовах світу, що може не збігатися з наведеним вище шестирозрядним списком способів. У більшості мов світу є 3 способи; в порт.м. їх 4 (індикатив, імператив, кондиціоналіс і кон'юнктив), в лезгинській – 5 (індикатив, імператив, оптатив, гортатив (=запрошення) і кондиціоналіс), у нахських –10, а в аглютинативних мовах їх кількість сягає 12. У монг.м. наказовому способу відповідає 4 способи: імператив (виражає наказ, рекомендацію, розпорядження і пораду); бенедиктив (виражає тільки ввічливе й шанобливе прохання); прекатив (виражає при-

низливі, але наполегливі вимоги на кшталт скарг); інцитатив (виражає запрошення, спонукання).

Специфіка мов стосовно категорії способу полягає у кількості станів і в характері різних значень, що ними виражаються. Деякі сучасні індоевр. мови, крім індикатива, кон'юнктивна й імператива, створили особливі форми кондиціоналіса для позначення обумовлених дій і для вираження припущення, можливості, бажаності й некатегоричного твердження: нім. *Ich würde es gerne tun*, фр. *Je le ferais volontiere* «Я охоче зробив би це»; фр. *Le Président français se rendrait en Angleterre* «Президент Франції, можливо, здійснить поїздку до Англії». У балкан. мовах є переповідний спосіб – коментатив, коли мовець описує факт на основі чужих слів, не беручи на себе відповідальності: болг. *Няма война* «Війни нема» і *Нямало било война* «Кажуть, що війни нема». В укр.м. значення цього способу часто передається за допомогою частки *мовляв*. Цей спосіб передає факти з чужих слів, ніби цитатою, тому його ще називають цитативом, або заочним способом. Цитатив є також у латиській та естон. Мовах, але в болг.м. коментатив (цитатив) виражається аналітично, а в латиській та естонській мовах – особливими суфіксами. Болг. коментатив має форми часів (теп., мин., майб.), всі три особові форми і форми числа (одн. та мн.), а латиський не має мин.ч. і не розрізняє ні особи, ні числа. В естон.м. коментатив має лише одну незмінювану форму. Коментатив є також у тюркських, монгольських, фіно-угорських, самодійських і абхазько-адигейських мовах.

У румун.м. виділяють презумптив (=передбачувальний спосіб). За цією грамою закріплена система форм, які творять парадигму: *O (va) fiplecind* «Він (вона), напевно, від'їжджає»; *Ar fi plecind* «Він (вона) ніби від'їжджає» тощо. У багатьох моментах румунський презумптив перехрещується з коментативом: *Ar fi plecat* «Він (вона) ніби від'їхав (від'їхала)» = «Кажуть, що він (вона) від'їхав (від'їхала)».

У мові вінту є такі способи, як експерієнтив (мовець сприймає факт безпосередньо), інферентив (мовець дійшов висновку про певний факт на основі пов'язаних із ним інших фактів) і презумптив (мовець передбачає, що факт має місце, спираючись на наявні в нього знання, інформацію тощо): *Pi k'upant^he* (експерієнтив) «Він рубає дрова» (я це бачу або чую); *Pi k'upare* (інвектив) «Очевидно, він рубає дрова»; *Pi k'upa^lel* (інферентив) «Зараз він повинен рубати дрова» (тому що кожен день він у цей час це робить).

У тюрк. мовах є такі стани, як повиннісний (азерб., гагаузька, турец., туркмен., чуваська, якут.); наміру (азерб., башкир., казах., туркм., узб., уйгурська); погоджувальний (тувинська, хакаська); передбачувальний (хакаська, якут.), показниками яких виступають різні суфікси. У самодійських мовах, крім дійсного, умовного й наказового, є такі способи, як пробачальний, передбачувальний, повиннісний, питальний, спонукальний, адитивний (останній для дій, які сприймаються на слух: селькуп. *Сыркунанти* «Я чув, ти ввійшов»). У нівхській мові є особливі форми застережливого, бажального, неочевидного, емоційно-негативного та інших способів. У нахських мовах як окремі виступають безвідкладно-наказовий, бажальний, прохально-бажальний, категорично-наказовий, потенційний і неозначений способи. Є мови (напр., мова фокс) зі спеціальним способом для вираження негативних наказів або вимог (*prohibitive*).

Відмінності стосуються й часових форм способів. В укр.м. дійсний спосіб виражається 4 часовими формами, в англ. – 14. Умовний спосіб в укр.м. не має часових форм, в англ. має (*If he came, If he were* – теп.ч., *If he had come, If he had been* – мин.ч.). Кілька часових форм має умовний спосіб і в ісп.м. А в латин.м. наказовий спосіб мав дві часові форми – теп. і майб.ч.: *Ad nos veni* «Приїжджай до нас!» (теп.ч.), *Quum navigare poteris, ad nos venito* «Коли зможемо плисти (по морю), приїжджай до нас!» (майб.ч.).

Переносне вживання способів у різних мовах також не збігається. Навіть близькі індоевр. мови укр. й англ., укр. й нім. мають свої особливості. В укр.м. наказовий спосіб може вживатися у значенні умовного (*Прийди він раніше, нічого б не сталося*) та дійсного (*Кум візьми та й крикни*), в англ.м. таке явище не спостерігається. В укр.м. у значенні наказового способу вживаються дієслова руху в формі дійсного способу минулого часу (*Пішли погуляємо!*), чого немає в нім. та англ. мовах. Специфічною рисою укр.м. (і деяких ін. слов.) є форми умовного способу з інфінітивом: *Чи не піти нам до моря?* І. Вихованець і К. Городенська відносять такі форми відповідно до спонукального та бажального способів.

Особливістю деяких європ. мов (нім., ісп. та ін.) є наявність, крім двох основних форм імператива (форми 2-ої особи одн. й мн.), так званої ввічливої форми, яка вживається як при звертанні до однієї особи, так і при звертанні до кількох осіб: нім. *Schreiben Sie!* «Пишіть!» (ввічлива форма) – *Schreibt!* «Пишіть!» (звичайна форма);

ісп. ввічлива форма імператива традиційно вважається формою 3-ої особи, однак означає 2-у особу, виражаючи ввічливе ставлення мовця до адресата.

Різні мови мають різні засоби і способи вираження категорії способу. Так, в укр.м. наказовий спосіб у 2-ій особі одн. і мн. виражається синтетично різними формами (*сиди, сидіть*), а в англ.м. є тільки одна форма для 2-ої особи двох чисел (*sit, come*), яка збігається з формою інфінітива і вживається без *to*. Форма 1-ої ос. мн. в українській мові виражена синтетично (*ходімо*) від дієслів недок.в. й аналітично (*нехай будемо*) від дієслів док.в. Цим двом формам в англ.м. відповідає одна аналітична форма: *let us (let's) go*. Форма 3-ої ос. в укр. і англ. мовах виражається аналітично (*хай / нехай іде; let them come*). Особливістю англ.м. є те, що заперечний і емпатичний варіанти форми наказового способу утворюються за допомогою дієслова *do (don't run)*. Специфіку парадигми наказового способу укр.м. становить те, що поряд із повними формами співіснують скорочені (*ходімо* і *ходім*).

Умовний спосіб в українській мові утворюється лише аналітично за допомогою частки *би (б)* і дієслова минулого часу {*ходив би, ходила б, ходили б*). В англійській мові збереглися старі синтетичні форми *be і were {if it be true* «якщо б це було правильно», *if I were here* «якщо б я був тут»), а для позначення передбачуваних і обумовлених дій використовуються аналітичні форми з інфінітива з допоміжними дієсловами *shall, will, may {I should go* «я пішов би», *he would help* «він допоміг би»).

У деяких мовах, напр., лезгинській, для різних способів використовуються суплетивні форми (*atu* «приходиш» – *sa* «приходь», *gi* «даєш» – *se* «дай»). Серед роман. мов у зіставному плані своєрідною є румун.м. у творенні кондиціоналіса, де його форми в теперішньому часі утворюються за допомогою окремо оформленого допоміжного дієслова, винесеного в препозицію до смислового дієслова (пор.: фр. *il chanterait*, італ. *canterebbe*, і рум. *ar cinta* (форма перфекта *ar fi cintat*).

8. Категорія особи

Граматична категорія особи – словозмінна категорія, яка означає відношення суб'єкта дії (іноді й об'єкта) до мовця. Вона властива також особовим займенникам, тільки представлена в них лексично, а не граматичними формами. Таким чином, необхідно розрізнити

категорію дієслівної особи, яка належить до узгоджувальних категорій, і займенникову особу (займ-и *я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони*), граматичний статус якої є неоднозначним.

Триграмемне значення особи є специфічною граматичною категорією, обов'язковою для особових займенникових іменників і відображуваною у морфологічній структурі поєданого з особовими займенниками дієслова чи його еквівалентів. Потрібно розрізняти дві функції особових займенників: 1) функцію граматикалізованих автономних коренів, що за наявності залежних від них показників особи в дієсловах указують на відповідного учасника мовленнєвого акту (*ти бігаєш*); 2) функцію наближених до аналітичних морфем напівморфем за відсутності в морфологічній структурі поєданого з ними дієслова показників особи (*я бігав, ти бігав, він бігав*). Автономність і специфічність особових займенників виявляється в тому, що, крім граматичної категорії особи, вони виражають семантику предметності, виступають членами речення й виконують функцію теми за актуального членування речення. Отже, займенникова особа не є словозмінною категорією. Займенники *я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони* не є словоформами однієї лексеми; вони – різні лексеми, які відіграють важливу роль у граматиці – тісно пов'язані з синтаксисом, оскільки зумовлюють дієслівне узгодження, а також вказують на зв'язок повідомлення з актом мовлення, зокрема з мовцем і слухачем.

І. О. Мельчук трактує особові займенники як граматичні лексеми і розглядає займенникову особу (можливо, як він каже, з деякою натяжкою) разом із справжніми словозмінними категоріями.

Категорія особи в усіх мовах складається з 3 граем, які входять до двох опозицій: 1-а особа (мовець) протиставляється 2-ій особі (адресатові) і названі дві граеми разом протиставляються 3-ій особі (не мовець і не слухач). Друга опозиція підкреслює особливий характер 3-ої особи, яка може вказувати й на неособу.

Множ. займенників у семантичному аспекті відрізняється від множ. іменників (множ. іменника, наприклад, *чашки* означає «чашка + чашка + ...», а множ. від *я – ми* ніколи не означає «я + я + ...», а «я і ти», «я і ви», «я і він, вона, вони». Множ. *ви* може означати «ти + ти + ...» і «ти + хтось інший». Тільки в 3-ій особі граматичне число має звичайне значення (*вони* = він, -а, -о + він, -а, -о + ...). Саме цим лінгвісти пояснюють те, що в мовах світу одн. і множ. займ-ів 1-ої та

2-ої особи представлена різними лексемами (*я і ми, ти і ви*). У поодиноких мовах форми множ. утворюються за іменник. моделлю, тобто мають той самий корінь (основу), що і в одн.: мова кечуа: *wasi* «будинок» – *wasi* + *kuna* «будинки» і *qam* «ти» – *qam* + *kuna* «ви».

Якщо наявність 3 градем категорії особи є універсалією (більше 3 осіб у мові існувати не може), то кількість особових форм у різних мовах може не збігатися. Так, у нівхській і малагасійській мовах по 2 форми 1-ої ос. множ. – ексклюзивна (не включає адресата) й інклюзивна (включає адресата). У деяких мовах є різні форми 2-ої ос. – нейтральна й неформальна: казах. *sızder* «ви» (для багатьох осіб) і *sız* «Ви» (ввічлива форма). Існують мови, в яких у значенні ввічливої форми для 2-ої ос. використовується форма 3-ої ос. одн.: ісп. лексема *Usted* (ввічливе звертання до 1 людини) є займенником 3-ої особи, але позначає 2-у особу, виражаючи шанобливе ставлення до неї. Щось подібне є в польсь.м.: *Niech pan się nie martwi* «Не журіться», буквально *Хай пан не журиться*.

Різняться також форми особи й числа або тільки числа. Так, у нім.м. у функції ввічливої форми виступає форма 3-ої ос. множ. *Sie*, яка пишеться з великої букви: *Entschuldigen Sie, bitte* «Вибачте, будь ласка», а в укр., в ін. слов., фр. – форма 2-ої ос. множ. (*Vi, vous*). В укр.м. для вираження пошани до однієї особи, яка не бере участі в комунікативному акті, вживається форма 3-ої ос. множ.: **Вони ще сплять**. Ввічливі форми вимагають узгодження дієслова за множиною.

У більшості мов світу дієслівні закінчення є результатом узгодження дієслова з підметом у висловленні (монопersonальне узгодження). Однак у деяких мовах дієслово узгоджується за особою і числом не тільки з підметом, а й із прямим додатком (біперсональне узгодження, наявне в чукотсько-камчадальських, картвельських та ін. мовах). У цих мовах категорії особи і числа об'єкта мають у словоформі дієслова самостійне вираження, окреме (віддільне) від показників особи і числа суб'єкта. Особова парадигма дієслів у таких мовах налічує значно більшу кількість форм: грузин., чукотськ. мови – 28, коряцька – 42, ескім. – 63. Існують мови, в яких для підмета і додатка існує один показник узгодження, тобто один показник виражає таку комбінацію значень, як «я – тебе», «я – його», «ти – мене», «він – мене» тощо.

Оригінальним явищем угорської мови є те, що в ній узгоджується в ос. і числі інфінітив: *(Neki)kell dolgoznia* «Йому

потрібно працювати», буквально (*Йому*) *потрібно працювати-він*; (*Nekem*)*kell dolgoznom* «(Мені) потрібно працювати», буквально (*Мені*) *потрібно працювати-я*.

Категорія особи в мовах світу виражається аналітично (синтаксичним способом) й синтетично (морфологічним способом). В українській мові синтетично виражається особа в теп. й майб.ч., а також у наказ. способі. Виразниками особових значень тут виступають особові закінчення дієслів, особові займенники, а в 3-ій особі – іменники (*я їду, ти їдеш, він їде, друг їде*). У дієсловах мин.ч. й умовного способу особове значення виражене аналітично: на значення особи вказує особовий займенник: *я читав, ти читав, він читав би*. Дехто вважає, що в мин. часі і в умов. способі категорія ос. в укр.м. зовсім не виражена. У нім.й мові категорія особи виражена синтетично в усіх випадках.

Якщо зіставити укр. і нім. мови, то у вираженні і вживанні категорії особи можна виявити такі відмінності: 1) в укр.м. одні й ті самі закінчення мають форми теп. і майб.ч., в нім. – закінчення збігаються частково; 2) в укр.м. немає омонімічних закінчень (-у/-ю, -еш/-иш, -е/-ить, -ем(о)/-им(о), -ете/-ите, -уть (-ють)/-ать (-ять). У нім.м. 4 форми є попарно омонімічні; 3) в укр.м. закінчення залежать від дієвідміни, в нім. одні й ті самі закінчення мають сильні й слабкі дієслова; 4) в укр.м. особові закінчення мають тільки дієслова в теп. і майб.ч., в нім. в усіх формах дійсного й умовного способів.

У німецькій мові на особу вказують також зворотні займенники (в укр. мові їм відповідає постфікс *-ся* і зворотний займенник *себе*): *Ich wasche mich* «Я вмиваюся», буквально *Я мию мене*; *Er wäscht sich* «Він умивається», буквально *Він миє його*. Це свідчить про більший плеоназм у вираженні особи в нім.м. порівняно з укр.

Є відмінності й у переносних вживаннях особи. Якщо 1-ша ос. множ. має однакові переносні значення в обох мовах (*Ми дотримуємося іншої думки* – *Wir sind anderer Meinung*), то вживання 2-ої ос. одн. і 3-ої ос. множ. у значенні 1-шої ос. одн. характерне тільки для укр.м. (*Вічно її просиш. Кажуть тобі: «Спи!»*). У нім.м. використовують для цього форми з неозначеним займенником *man* (*Ewig muß man auf dich warten*).

В англ.м. категорія особи є слабо морфологізованою: має формальне (синтетичне) вираження лише в 3-ій ос. (*he likes, she knows*). У мин.ч. показник 3-ої особи приймає допоміжне дієслово *have*

(форма *has* для перфекта) і допоміжне дієслово *be* (суплетивні форми 1-ої особи одн. *am*, 3-ої — *is* для форм Continuous). У майб.ч. на сучасному етапі для всіх осіб вживається допоміжне дієслово *will*.

Особливістю фр.м. є те, що в багатьох формах особове закінчення дієслів є стертим. Так, форми теп.ч. дієслова *chanter* «співати» (*chante, chantes, chantent*), які представляють різні особи, звучать однаково. Ця нечіткість дієслівної флексії компенсована закріпленням як обов'язкового супровідника дієслова ненаголошеної форми особових займенників *je, tu, il* і т. д. В ін. роман. мовах форми особи чітко розрізняються закінченнями: італ. *canto, canti, canta, cantiamo, cantate, cantano*; ісп. *canto, cantas, canta, cantamos, cantáis, cantan*. У всіх роман. мовах, як і в нім., категорія особи також виражена зворотним займенником: фр. *je me lève* «я підводжуся» (дослівно *я піднімаю мене*), *tu te lèves* «ти підводишся» (дослівно *ти піднімаєш тебе*).

Однак категорія особи наявна не в усіх мовах. Її немає в яп., кит., індонез. мовах, а також в деяких європ. мовах — швед., датськ., норв.

Деяким мовам властиві також специфічні граматичні категорії: іберо-кавказьким мовам — граматичні категорії «людини і речі»; яп., корей. мовам — категорія ввічливості (кожна дієслівна форма обов'язково виражає той ступінь ввічливості й формальності звертання, який прийнятий для певного мовця і слухача, для чого існує до 10 різних градем). У мові сапотек дієслово має словозмінну категорію «повторності»: кожна подія повинна бути охарактеризована або як така, що відбулася вперше, або як подія, яка сталася раніше. У багатьох мовах при дієслові вказується відношення соціальної ієрархії між мовцем і слухачем.

9. Приховані категорії

Приховані (*covert*) категорії — це семантичні й синтаксичні ознаки слів чи словосполучень, які не мають експліцитного (явного) морфологічного вираження, але є суттєвими для побудови й розуміння висловлення. Вони впливають на сполучуваність певного слова з іншими словами в реченні. Поширені в аналітичних мовах, бо в них велика питома вага явищ, які не мають безпосереднього виявлення в зовнішній структурі мови.

Термін *прихована категорія* (*covert category*) було запроваджено Б. Уорфом. Він її називає також *криптинічною категорією* на

відміну від явної, відкритої (overt) фенотипічної категорії. Ідея прихованої граматики бере початок ще в працях В. Гумбольдта, О. О. Потебні, О. О. Шахматова, Л. В. Щерби., була розвинута Е. Кошмідером, С. Д. Кацнельсоном. Усі ці вчені вважають, що не кожна граматична категорія отримує пряме й безпосереднє вираження в грам. формах певної мови. Багато грам. категорій є захованими у значеннях слів і синтаксичних зв'язках слів у реченні.

Так, в укр.м. прихованими є категорії детермінації (означеності / неозначеності), особи / неособи, контрольованості/неконтрольованості предикатів та ін. Категорія означеності/неозначеності виявляється в тому, що означені імена за актуального членування речення виступають темою, а неозначені ремою: *Учитель увійшов до класу* = *The teacher came into the classroom*; *До класу увійшов учитель* = *A teacher came into the classroom*. Речення однієї й тієї самої конструкції з назвою особи і з назвою неособи дають різні трансформації: *Стіл був накритий офіціантом* → *Офіціант накрив стіл*; *Стіл був накритий скатертиною* → *Скатертина накрила стіл (?)* (правильно: *Х накрив стіл скатертиною*). Предикати зі значенням неконтрольованості не можуть сполучатися з обставиною мети (пор. *Куля летить вразити хижака*).

Серед прихованих категорій в англ.м. Б. Уорф називає неперехідність дієслова, яка виявляється в неможливості утворення від цих дієслів пасив. дієприкметника і відсутності в них каузативного стану (?? *It was rised*, ?? *I appeared the table*). Прихованою в англ.м. є категорія роду. Специфічне формальне вираження цієї категорії з'являється тоді, коли іменник співвідноситься з особовим займенником однини. Молоді тварини належать до it-класу, а дорослі до he; собаки, орли й індюки – до he-класу, кішки – до she-класу, частини тіла й увесь рослинний світ – до it-класу, країни і штати – до she-класу, міста, суспільства, корпорації — до it-класу тощо. Слова *child*, *baby*, *infant* належать до it-класу, але конкретні імена дітей до he-або she-класу. Пор.: *My baby enjoys its food*, але *My baby's name is Helen. See how Helen enjoys her food*.

Англійські прикметники поділяють на два крипто-типи:

- 1) прикметники, які позначають інгерентні, внутрішньо наявні якості, включаючи колір, матеріал, фізичні характеристики, походження, національність, і розташовуються близько до означуваного іменника;
- 2) прикметники, що позначають неінгерентні зовнішні властивості –

розмір, форму, положення, оцінку. Ці прикметники розташовуються перед інгерентними: *large red house, steep rocky hill, nice smooth floor*.

У мові навахо прихованими є категорії, що ґрунтуються на формі об'єкта: круглі предмети, довгі предмети, предмети, які не залежать від форми. Показник категорії має приховану форму вияву: визначається вибором певного кореня дієслова, що вживається з одним класом прикметників і не вживається з іншим.

Отже, те, що в одній мові є явною граматичною категорією, в іншій мові може належати до класу прихованих категорій. Для розрізнення відкритих і прихованих категорій слід враховувати обов'язковість чи необов'язковість формального вираження. Детальне дослідження типів і функцій прихованих категорій є актуальним завданням зіставного дослідження граматики, оскільки явна (зовнішня) граматика, втілена в граматичних формах будь-якої мови, вибудовується на базі прихованої (внутрішньої) граматики і є неповним і в багатьох випадках морфологічно ускладненим її відображенням.